

Planbureau voor de Leefomgeving

ERFGOED ALS LEEFOMGEVINGSWAARDE

EEN REFERENTIEKADER VOOR DE DIALOOG OVER DE WAARDE
VAN HET BESTAANDE BIJ RUIMTELIJKE INGREPEN

ERFGOED ALS LEEFOMGEVINGSWAARDE

EEN REFERENTIEKADER VOOR DE DIALOOG OVER DE WAARDE
VAN HET BESTAANDE BIJ RUIMTELIJKE INGREPEN

Colofon

Erfgoed als leefomgevingswaarde. Een referentiekader voor de dialoog over de waarde van het bestaande bij ruimtelijke ingrepen

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving
Den Haag, 2022
PBL-publicatienummer: 4158

Contact

Joost Tennekes [joost.tennekes@pbl.nl]

Auteurs

Joost Tennekes, Like Bijlsma, Anton van Hoorn,
Gusta Renes & Frans Schilder

Redactie figuren

Beeldredactie PBL

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Met dank aan

Eefje van Duin en Tim Willems-Kruize (Libau);
Leeke Reinders en Lidwine Spoomans (TUD);
Ina Horlings (RUG); Hans Renes en Jan Rouwendal

(VU); Joks Janssen (Brabantkennis);
Matthijs Burger (Gemeente Leiden); Kees-Jan
Dosker (Nationaal Restauratiefonds); Floris Lazrak
(AEPB onderzoek); Han Wartna (BOEi); Hester
Dibbits en Nancy van Asseldonk (Reinwardt
academie); Karel Loeff (Heemschut); Jan-Hylke de
Jong (Fenicks); Mieke van Bers, Anita Blom,
Michaela Hanssen, Gábor Kozijn, Machteld
Linssen, Martijn Oosterhuis en Frank Vehof (RCE);
Bianca van den Berg, Joost van den Boogert,
Myrthe Doelman en Ted Reininga (OCW); Joost van
den Tillaart (Gemeente Haarlem); Hanneke
Masselink-Duits (The Missing Link); Pieter Soet
(Gemeente Westerkwartier); Piet Ziel (Provincie
Drenthe); Nynke Bellinga, Leo Hendriks en Saskia
Naafs (CRA); Leo Pols (PBL)

Toegankelijkheid

Het PBL hecht veel waarde aan de toegankelijkheid
van zijn producten. Mocht u problemen ervaren bij
het lezen ervan, dan kunt u contact opnemen via
info@pbl.nl. Vermeld daarbij s.v.p. de naam van de
publicatie en het probleem waar u tegenaan loopt.

Foto omslag

Woning in Plan Zuid, Amsterdam (Beeldunie)

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding:
Tennekes, J. et al. (2022), *Erfgoed als leefomgevingskwaliteit. Een referentiekader voor de dialoog over de waarde van het bestaande bij ruimtelijke ingrepen*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyse op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is vóór alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

Inhoud

1	Integrale planning en erfgoed: inleiding	6
2	Wat is de waarde van erfgoed voor de leefomgeving?	9
3	De Waardenbenadering	17
4	Representatiewaarde: 'Als je het weet, zie je het'	25
5	Esthetische waarde: 'Wow!'	34
6	Collectiewaarde: 'Dit voegt iets toe aan onze verzameling'	41
7	Identiteitswaarde: 'Deze plek heeft een verhaal'	44
8	Sociale waarde: 'Hier is het sociale weefsel vastgehecht'	50
9	Verervingswaarde: 'Ik voel me hiervoor verantwoordelijk'	59
10	Ontdekkingswaarde: 'Wat zal ik daar allemaal tegenkomen?'	63
11	Accommodatiewaarde: 'Prima geschikt voor ...'	73
12	Nog meer leefomgevingswaarden?	77
13	Ruimte en erfgoed gaan <i>beide</i> over leefomgevingswaarde	79
14	Een transparant debat over waarden	81
15	Leefomgevingswaarden bespreken in het planproces	83
	Nawoord	90
	Referenties	91

1 Integrale planning en erfgoed: inleiding

Integrale planning

Integrale planning is een belangrijk streven in de Nederlandse ruimtelijke ordening. In de Omgevingswet en de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) is dit recentelijk nog eens vastgelegd. Integrale planvorming moet voorkomen dat maatschappelijke sectoren die uiteenlopende belangen vertegenwoordigen (zoals werkgelegenheid, duurzaamheid, voldoende woonruimte, en ook erfgoedbehoud) elk apart hun eigen ruimtelijke beleid maken, en los van elkaar ingrijpen in de ruimte. Een dergelijke ‘sectorale’ planning leidt tot inefficiënties die Nederland zich niet kan veroorloven, gezien de grote leefomgevingsopgaven op het gebied van klimaat, energie, natuur en wonen waarvoor het land momenteel staat.

Maar wat is ‘integrale planning’ als tegenhanger daarvan? Het zou in ieder geval moeten betekenen dat bij het maken van plannen het *maatschappelijke* belang als de gemeenschappelijke noemer van alle sectorale belangen wordt genomen. Bij de planning van een ruimtelijke ingreep zouden de betrokkenen zich moeten afvragen: hoeveel gaat de maatschappij hiermee erop voor- of achteruit? Dit is een afweging *per saldo*: welke maatschappelijke waarde wordt met een ruimtelijke ingreep gecreëerd, en welke gaat daarmee verloren? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet eerst de waarde van ‘het bestaande’ goed in beeld zijn gebracht. En daarmee raakt erfgoed in de leefomgeving – gebouwen, ensembles, wijken, landschappen, archeologische sites – de kern van integrale planning.

Maatschappelijke waarde van erfgoed

In de laatste decennia is de erfgoedsector opgeschoven in de richting van een meer maatschappelijke invulling van zijn taak (Janssen et al. 2014). Erfgoedbescherming gaat minder dan vroeger om het ‘tegenhouden van ontwikkeling’, maar meer om de vraag hoe de kwaliteiten van een bestaand gebouw of landschap een bron kunnen zijn van waardecreatie voor de maatschappij. Erfgoed is daarbij minder een objectief, door wetenschappers vast te stellen gegeven dan een product van een maatschappelijke discussie. Ook naar aanleiding van het Verdrag van Faro is er de laatste tijd meer belangstelling ontstaan voor het maatschappelijk belang van erfgoed (Ministerie van OCW 2018; RCE 2020).¹ Dit zijn ontwikkelingen in de richting van integrale planning.

---

¹ ‘Het Europese Verdrag van Faro benadrukt de maatschappelijke en verbindende waarde van cultureel erfgoed en het belang van deelname door de samenleving’ (zie de [site](#) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Dit verdrag is in 2005 overeengekomen in Faro in Portugal, ook door Nederland.

Maar juist daarom zou de maatschappelijke waarde van erfgoed ook moeten worden verwoord op een manier die integrerend werkt. Het is niet genoeg om experts van verschillende disciplines bij elkaar aan tafel te zetten. Er zijn integrale concepten voor dat gesprek nodig. Woorden die over de grenzen van het jargon van de aparte sectoren heen reiken. Woorden waarmee ook de waardering van leken benoemd kan worden. Deze woorden hoeven de eigen ‘talen’ van de ruimtelijke ordening, stedenbouw en erfgoedsector, van de economie of cultuurhistorie, of de taal van experts of leken niet te vervangen. Maar een gemeenschappelijk referentiekader zou helpen.

Want dát erfgoed waarde heeft, is niet omstrede. Maar waar die waarde precies in ligt, is niet alleen een kwestie van smaak die van persoon tot persoon verschilt, maar wordt ook heel verschillend benoemd. Dat maakt het moeilijker de echte verschillen (‘ik waardeer a en jij b’) te onderscheiden van de verschillen in taal. De terminologie van de verschillende betrokken disciplines (erfgoedwetenschap, planologie, economie) speelt er doorheen, evenals het verschil tussen de taal van de experts en de manier waarop betrokken omwonenden en gebruikers (‘leken’) hun waardering voor hun leefomgeving verwoorden.

Referentiekader van acht leefomgevingswaarden

In dit essay ontwikkelen we een referentiekader om die diversiteit aan waarderingen voor erfgoed inzichtelijk te maken in de planvorming, zoals bij het opstellen van een omgevingsvisie, het ontwerpen van een ruimtelijke ingreep, of het begeleiden van een herbestemming. Dit kader is gebaseerd op de zogenoemde Waardenbenadering (Buunk & Van der Weide 2012).² We gebruiken deze benadering als een heuristische methode, een hulpmiddel bij het zoeken, in dit geval naar wat de overeenkomsten en verschillen zijn in de waarderingen van erfgoed tussen experts van verschillende disciplines, en van die tussen leken en experts. Geïnspireerd op de Waardenbenadering stellen we acht verschillende manieren voor waarop mensen erfgoed als onderdeel van hun leefomgeving waarderen:

- representatiewaarde: ‘Als je het weet, zie je het!’;
- esthetische waarde: ‘Wow!’;
- collectiewaarde: ‘Dit voegt iets toe aan onze verzameling’;
- identiteitswaarde: ‘Deze plek heeft een verhaal’;
- sociale waarde: ‘Hier is het sociale weefsel vastgehecht’;
- verervingswaarde: ‘Ik voel me hiervoor verantwoordelijk’;
- ontdekkingswaarde: ‘Wat zal ik daar allemaal tegenkomen?’;
- accommodatiewaarde ‘Prima geschikt voor ...’.

We noemen dit de ‘leefomgevingswaarden’ van erfgoed. Het referentiekader helpt om kwalitatief in beeld te brengen welke soorten waarden er voor betrokkenen op het spel staan bij een ruimtelijke ingreep. Dit kwalitatieve beeld maakt verschillen en overeenkomsten

---

² We handhaven de bestaande spelling van de Waardenbenadering (met tussen-n). Niet alleen omdat die benadering nou eenmaal zo wordt genoemd, maar ook omdat het handhaven van de tussen-n duidelijk(er) maakt dat er altijd meerdere waarden in het geding zijn. Bij overige samenstellingen met ‘waarden’ hanteren we uiteraard de juiste spelling.

transparant, over de scheidslijnen tussen specialismen en sectoren heen. Zo kan het referentiekader bijdragen aan een meer integraal planproces, in de lijn van de Omgevingswet en de NOVI, maar ook in lijn met de ontwikkeling in de erfgoedsector naar een meer brede benadering van het begrip erfgoed.

Leeswijzer

In dit essay gaan we eerst in op de noodzaak van een brede kijk op wat mensen waarderen aan de bestaande gebouwen, landschappen of wijken die hun leefomgeving uitmaken. Erfgoed is meestal geen losstaand, individueel object, maar is verweven in de leefomgeving van mensen en ook met de veranderingen daarin. Daarmee is de waarde van erfgoed ook steeds minder makkelijk scherp – in termen van één discipline – af te bakenen. Dit versterkt de noodzaak van, en geeft juist ook aanknopingspunten voor een goede dialoog over een ruimtelijke ingreep.

Daarna introduceren we de Waardenbenadering als een specifieke kijk op wat de waarde is. In dit essay stellen we voor om deze benadering als uitgangspunt te nemen om structuur aan te brengen in het steeds breder wordende perspectief op de waarde van erfgoed.

Vervolgens introduceren we één voor één de acht verschillende soorten waarderingen voor erfgoed die zichtbaar worden met de Waardenbenadering als uitgangspunt. We lichten elke waarde uitgebreid toe, zodat de lezer er vertrouwd mee kan raken. Daarbij laten we zien hoe deze soorten waardering nu al – vaak onder andere namen – aanwezig zijn in de professionele discourses van de sectoren van erfgoed, ruimtelijke ordening en stedenbouw.

Ten slotte doen we voorstellen hoe het referentiekader van acht leefomgevingswaarden kan helpen om bij plannen voor een concrete ruimtelijke ingreep een andere, wellicht betere dialoog te kunnen voeren. Het zijn voorstellen hoe in het gesprek tussen verschillende betrokken disciplines en tussen experts en leken de verschillende waarden kunnen worden benoemd en ontdekt, en hoe deze waarden in het ontwerp- en planproces kunnen worden ingebracht of tegen elkaar kunnen worden afgewogen.

2 Wat is de waarde van erfgoed voor de leefomgeving?

Waardering voor erfgoed als opmaat tot dialoog

Ons referentiekader voor de waardering voor erfgoed is niet afkomstig uit de disciplines die meestal zijn betrokken bij een ruimtelijke ingreep, namelijk planologie, economie of cultuurhistorie. We zochten bewust een meer ‘neutraal’ kader voor de verschillende aspecten van waardering, die in de verschillende disciplines uiteenlopend worden benoemd, en in sommige disciplines meer worden benadrukt dan in andere. Het resultaat is een inventarisatie van de soorten waarden van erfgoed die op het spel kunnen staan bij een ruimtelijke ingreep.

Maar het is vooral ook belangrijk om te benadrukken dat het ons hier niet gaat om een instrument om te bepalen ‘of iets erfgoed is’. Het gaat ons niet om de waardering van ‘erfgoed als erfgoed’, maar om de waardering voor ‘erfgoed als leefomgeving’. Of anders gezegd: het gaat niet om de vraag of ‘iets erfgoed is en daarom waardevol’, maar om de vraag ‘waarom het bestaande (een gebouw, een wijk, een landschap, enzovoort) als onderdeel van de leefomgeving waardevol wordt gevonden’. Waaruit bestaat de leefomgevingswaarde van erfgoed?

We doen een voorstel om daar een *kwalitatief* beeld van te geven, dat wil zeggen een beeld van de verschillende soorten waardering van mensen. Dat is maar een eerste stap in de totale afweging; we lopen niet vooruit op de vaststelling van de mate van waarde, in de zin van ‘lage/hoge waarde’ of ‘het belang’ ervan. Het gaat ons om de *waardering voor* erfgoed, en niet om de *waardering van* erfgoed in de zin van het vastleggen van de mate van waarde van erfgoed volgens experts, en evenmin om de beslissing welke waarde van erfgoed *doorslaggevend* moet zijn in de besluitvorming.³ Het gaat dus juist om het in beeld brengen van de waarden die bij besluitvorming kunnen worden afgewogen, niet om een voorschot te nemen op die afweging. Het feit dat ons referentiekader ‘neutraal’ is, betekent overigens niet dat het argument van een erfgoeddeskundige niet de doorslag kan geven als dat in de ogen van bestuurders meer gewicht in de schaal legt.

---

³ Met andere woorden, het gaat hier niet om een voorstel voor aanpassing van de methodiek van ‘waardestelling’ zoals die in de erfgoedsector wordt gehanteerd. Het gaat om een referentiekader voor verschillende sectoren die elk hun eigen terminologie en methodieken hebben.

Het referentiekader is bedoeld als een inhoudelijk hulpmiddel om soorten waarderingen in een concrete situatie te helpen benoemen, en zo een goede, transparante dialoog te kunnen voeren over de waarden die voor betrokkenen op het spel staan bij een ruimtelijke ingreep. Bijvoorbeeld bij een gemeentelijke 'omgevingstafel', waaraan verschillende experts met elkaar overleggen over een ruimtelijke ingreep, of in het geval van burgerparticipatie. Door op een integrale manier een (kwalitatief) beeld te geven van de diversiteit aan waarderingen en de mogelijke verschillen van mening van betrokkenen, worden de transparantie en onderlinge verstaanbaarheid vergroot, en daarmee de voorwaarden geschapen voor een betere dialoog tijdens de plan- en besluitvorming.

Het kwalitatieve beeld helpt erbij om in de planvorming niet zozeer uit te gaan van een groep voorstanders en tegenstanders, of van een groep erfgoedliefhebbers versus economisch gemotiveerde ontwikkelaars, maar om het spanningsveld te benoemen tussen groepen die verschillende soorten waarden willen versterken. In veel gevallen is het immers niet de vraag of het erfgoed helemaal verdwijnt of juist behouden blijft zoals het nu is, maar gaan de meningsverschillen over hoe het zal veranderen, welke waarden van het bestaande moeten worden versterkt en welke mogen worden aangetast, in hoeverre en in welke verhouding. Een analyse van de dialoog in termen van de leefomgevingswaarden kan helpen om die meningsverschillen terug te brengen tot deze kern.

Dit waardeperspectief op een ruimtelijk plan versterkt ook de rol die ontwerp kan spelen in de dialoog. Door niet te verbergen dat elk ontwerp waardegeladen is, maar deze waarden juist expliciet te maken – welke waarden worden in het ontwerp benadrukt, welke worden aangetast? – kan de dialoog via ontwerpschetsen worden gevoerd. Bovendien kan het denken in termen van waarden helpen bij de afweging. Een overzicht van de positieve en negatieve gevolgen van een ruimtelijke ingreep voor alle leefomgevingswaarden die in het geding zijn, helpt bij het maken van een complete afweging.

Een goede (ontwerp)dialoog in termen van leefomgevingswaarde is ook meer dan ooit nodig, gezien de ontwikkeling dat 'erfgoed' steeds breder wordt opgevat.

Waarin ligt de waarde van erfgoed?

Erfgoed als leefomgeving gaat over meer dan officieel aangewezen monumenten. Het gaat over alle vanuit het verleden overgeleverde 'elementen' van de leefomgeving die gewaardeerd worden. Maar over wat voor soort 'elementen' gaat het dan? Het antwoord is: steeds meer! Of zoals Loulanski (2006) zegt: '[Heritage is a p]roduct of the present, with an unbound capacity to grow and expand.' Alleen al als het gaat over gebouwd erfgoed⁴ is er sprake van een steeds verdere verbreding van het begrip (Janssen 2018; Janssen et al. 2014). De omvang van wat potentieel erfgoed genoemd kan worden, neemt navenant toe.

---

⁴ Dus nog afgezien van roerend erfgoed en immaterieel erfgoed.

Ten eerste zijn steeds meer tijdperken als mogelijk erfgoed gaan gelden. Vroeger gold er een grens van vijftig jaar voor aanwijzing als monument, maar die is opgeheven, en dat weerspiegelt een trend om meer recente bouwwerken als erfgoed te laten gelden. Na de aanwijzing van monumenten uit de naoorlogse wederopbouwperiode (1945-1965), wordt nu verkend op welke gronden ook erfgoed uit de periode 1965-1985 aangewezen zou kunnen worden (Abrahamse 2019; Barzilay et al. 2019; Van Es & Voerman 2018; Van Es et al. 2020; Somer 2020). Dit gaat gepaard met een thematische verbreding: fabrieken, militaire linies, speeltoestellen: steeds meer soorten ‘bouwwerken’ kunnen potentieel erfgoed zijn.

Ten tweede gaat het bij erfgoed in toenemende mate om grotere structuren naast individuele objecten. Al sinds 1961 kunnen ensembles zoals stads- en dorpsgezichten worden beschermd, maar tegenwoordig gaat het soms om nog veel grotere structuren, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie die onlangs is aangewezen als Unesco-werelderfgoed.

Parallel aan de uitbreiding in de tijd en in schaal, wordt erfgoed ten derde in steeds abstractere termen gedefinieerd. Het kan ook gaan om de ideeën achter de huidige fysieke objecten die de essentiële, te beschermen kenmerken van het erfgoed bepalen. Zo zou in een woningcomplex uit de jaren zeventig van de vorige eeuw waarin uit ideologische motieven de tuinen collectief zijn en de bewoners die al vijftig jaar gezamenlijk onderhouden, de waarde voor een groot deel kunnen liggen in dit gezamenlijk eigendom en beheer. Met andere woorden: de waarde van het gebouwde erfgoed wordt vaker dan vroeger gedefinieerd in immateriële termen, in identiteit en bepaalde praktijken, en niet uitsluitend in de ‘stenen’ zelf.

In tekstkader 2.1 geven we drie voorbeelden die samen de verbreding van het begrip ‘erfgoed’ goed illustreren.

2.1 Waarin ligt de waarde van erfgoed?

De verbreding van de discussie over de waarde van erfgoed gaat gelijk op met een minder scherpe afbakening van het begrip. Naarmate het erfgoed meer recent is, vaker bestaat uit ensembles of landschappen in plaats van individuele objecten en meer ‘alledaags’ wordt, wordt het moeilijker om aan te geven waarin de waarde van erfgoed als leefomgeving precies ligt. De volgende drie voorbeelden illustreren dit. Bij het eerste voorbeeld, het Olympisch Stadion in Amsterdam, is relatief duidelijk waarin de waarde ligt, ook al is dat niet alleen in de stenen. Bij de twee volgende voorbeelden, het ENKA-terrein in Ede en de wijk Utrecht-Lunetten, is dat een stuk minder duidelijk, en voor discussie vatbaar.

Toen het Olympisch Stadion in Amsterdam niet langer meer gebruikt zou worden voor Europese voetbalwedstrijden en topwedstrijden uit de eredivisie, was er sprake van dat het gebouw plaats zou moeten maken voor woningbouw. Minister D’Ancona verhinderde dat het zover kwam door het begin jaren negentig op de Rijksmonumentenlijst te zetten. Achteraf gezien is het niet moeilijk deze beslissing te begrijpen. Het is een iconisch gebouw, de namen van alle straten in de buurt verwijzen naar de enige keer dat de olympische spelen in Nederland werden gehouden, in 1928 in Amsterdam. Talloze sportfans hebben hier ook nadien vreugde en teleurstellingen gedeeld.

Het gebouw werd gerestaureerd (waarbij 1928 als ijkpunt werd genomen en er ook veel werd gesloopt). Er kwamen nieuwe functies (kantoren) in de ruimtes onder de tribunes, maar de centrale arena bleef als stadion behouden, en wordt nog steeds voor sportieve activiteiten (atletiek) gebruikt. Hoewel er ten noorden van het stadion nieuwe woonblokken werden opgetrokken, bleef ook de vrije ligging behouden. De openbare ruimte werd eveneens ingericht voor sportieve activiteiten en voor evenementen.

Het is duidelijk dat de waarde van het Olympisch Stadion niet alleen ligt in de stenen, maar ook in waar het voor staat. Het is in dit geval ook relatief helder welke geschiedenis, verhalen en identiteit van het gebouw moesten doorklinken in de restauratie, de herontwikkeling en de nieuwe functies in het gebouw, namelijk olympische sport en grootschalige samenkomsten. Dat geldt niet voor het volgende voorbeeld.

De in 2003 gesloten kunstzijdefabriek ENKA was lange tijd van groot belang voor de stad Ede. De directie van de reusachtige fabriek liet in het verleden woningen, scholen en een zwembad bouwen. Allerlei bestaande lokale verenigingen hebben nog hun oorsprong in het leven van het fabriekspersoneel. De fabriek is ook sterk verbonden met de geschiedenis van immigratie in Ede: vanaf de jaren zestig nam ENKA werknemers uit Spanje en Turkije aan, die zich in de stad vestigden.

In 2008 werd begonnen met de sloop van de fabriek, om plaats te maken voor een woonwijk die op het terrein wordt aangelegd. Enkele gebouwen bleven behouden om de nieuwbouwwijk ‘karakter’ te geven, en zijn daarmee ook commercieel onderdeel van het ontwikkelingsplan. Sommige van deze gebouwen werden na herbestemming ontwikkeld door BOEi, een ontwikkelaar zonder winstoogmerk van (vooral industrieel) erfgoed. Zo ook het kantinegebouw van 4.000 vierkante meter. Indertijd is de kantine door de vooruitstrevende directie laten ontwerpen voor het welbevinden van het personeel, en was voor die tijd zeer modern en

Het Olympisch Stadion in Amsterdam [Foto: Wikimedia Commons]

Kantine van de ENKA-fabriek in Ede [Foto: Boei / J. van Dalen]

---

gerieflijk. Deze kantine diende als voorbeeld voor vele andere bedrijfskantines in het land. De waarde van het gebouw zit hem dus nadrukkelijk in de verhalen over de gemeenschap die ermee verbonden was. Maar hoe deze waarde in de herbestemming te behouden? Naast de vraag welke fysieke elementen te benadrukken bij de restauratie, is er ook de vraag naar een passende exploitatie. Er waren belangstellenden vanuit de horecasector, maar BOEi had een voorkeur voor herbestemming die de kantine in ieder geval gedeeltelijk weer een maatschappelijke functie geeft. Er komen een ‘brede school’ met een basisschool, kinderdagverblijf, peuterspeelzaal en buitenschoolse opvang, en maatschappelijke voorzieningen. Beoogd huurder van het gebouw is de gemeente Ede.

De beslissing welke waarden behouden moeten blijven bij de doorontwikkeling van het ENKA-terrein is anders verlopen dan bij het Olympisch Stadion. Ten eerste heeft de gemeente Ede besloten dat er gebouwen gesloopt kunnen worden. Maar vervolgens was het de vraag welke waarde moest worden doorontwikkeld in restauratie en exploitatie. Bij het Olympisch Stadion werd gekozen voor commerciële exploitatie, maar BOEi koos voor het doortrekken van de sociale geschiedenis van het gebouw door het faciliteren van maatschappelijke functies. De herbestemming van de bedrijfskantine gaat daarmee een stap verder dan het incasseren van de marktwaarde van erfgoed ten behoeve van restauratie en herontwikkeling. De ontwikkelaar maakt een keuze voor exploitatie van het erfgoed die is gebaseerd op wat wordt gezien als een belangrijke leefomgevingswaarde van het gebouw.⁵ Deze keuze scheelt de maatschappij als geheel wellicht financiële opbrengsten: een andere exploitant had op die plek misschien zeer goede zaken gedaan, en ook de brede school had wellicht goedkoper gehuisvest kunnen worden in een nieuw gebouw. Kortom, zelfs afgezien van restauratiesubsidies kan een dergelijke keuze de maatschappij ‘welvaart kosten’. Des te belangrijker is het om goed te laten zien wat het de leefomgeving aan waarde oplevert. En dat is bij het ENKA-terrein net wat moeilijker te definiëren dan bij het Olympisch Stadion.

De wijk Lunetten is in de jaren zeventig en tachtig gebouwd als uitbreiding van Utrecht. De stedenbouw en architectuur ervan zijn een tegenhanger van de naoorlogse uitbreidingswijken Overvecht en Kanaleneiland. Lunetten heeft geen hoogbouw, veel eengezinswoningen, variatie in woningtypen, een mix van dure en goedkope woningen, en een scheiding tussen langzaam en snel verkeer. Deze wijk is een typisch voorbeeld van wat tegenwoordig een ‘bloemkoolwijk’ wordt genoemd. Bijzonder aan Lunetten is bovendien dat de toekomstige bewoners mee mochten praten over de stedenbouwkundige plannen.

Inmiddels is modernisering van jarenzeventigwijken als Lunetten noodzakelijk.

De energietransitie vraagt om fysieke ingrepen in de huizen, en klimaatadaptatie vraagt om aanpassingen in de publieke ruimte. Daarnaast is er de opgave om te zorgen voor een uitgebalanceerde woningvoorraad waar ook de verouderende bevolking een plek kan vinden. Maar het is de vraag welke waarden bij de toekomstige ontwikkeling van deze wijk centraal moeten staan. Moet daarin ook meetellen dat het ‘erfgoed’ betreft? Maar wat maakt het dan erfgoed? Er is momenteel nog geen erfgoedbeleid van het Rijk voor deze

---

⁵ In termen van het rapport *Karakterschetsen* (Janssen et al. 2014): bij het ENKA-terrein wordt een stap voorbij ‘erfgoed als factor’ gezet naar ‘erfgoed als vector’.

Een hof in Utrecht-Lunetten [Foto: Like Bijlsma]

‘post-65’-periode, al heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed recentelijk wel een verkenning daarvoor afgerond (RCE 2019). Deze wijken zijn zelden geliefd om hun architectuur en zouden in theorie op grote schaal kunnen verdwijnen. Maar wat zijn eigenlijk de waardevolle elementen die daar behoudenswaardig zouden zijn? De kleinschalige en dorps opzet? De sociale menging in huur- en koopwoningen en de rijkdom aan maatschappelijke voorzieningen? De ecologisch ingerichte groenstructuur? De differentiatie van wandel-, fiets- en autowegen? Of de ruimte voor experimenteren in de plangeschiedenis en de gegroeide sociale structuren van de wijk (Holweg 2017)? Lunetten ligt op de grens van de steeds breder wordende blik op de waarde van erfgoed.

Ten vierde treedt een heel ander soort verbreding van het erfgoedbegrip op omdat in toenemende mate burgers – naast professionals – een stem krijgen bij het beantwoorden van de vraag ‘wat is erfgoed?’ (Van Asseldonk et al. 2018; Brugman 2018; Janssen et al. 2014). Net als in de ruimtelijke ordening speelt in de erfgoedsector participatie door burgers een steeds grotere rol (Van Bers 2014). Burgers wegen soms andere dingen mee dan experts, bijvoorbeeld hun ervaringen als gebruiker (bewoner, wandelaar, consument, enzovoort). Dan kan het zijn dat zij andersoortige elementen in de leefomgeving als waardevol aanwijzen dan erfgoedexperts, bijvoorbeeld als zij in Utrecht-Lunetten bepaalde groenstructuren belangrijker vinden dan de architectuur (zie Tennekes et al. te verschijnen).

Burgers leggen soms ook een andere relatie tussen het erfgoed en hun eigen identiteit. Met de toenemende culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving is de betekenis van erfgoed voor de identiteit van burgers meer omstreden. Welk verhaal wordt het erfgoed geacht te vertellen over het verleden? Juist daarom wordt de vraag ‘wat erfgoed is’ te wezenlijk gevonden om alleen aan wetenschappers over te laten, en is het in toenemende mate een onderwerp van maatschappelijke discussie.

De relatie van bewoners en omwonenden met het gebouwde erfgoed wordt in toenemende mate gezien als onlosmakelijk onderdeel van dat erfgoed (Werff et al. 2021). Niet alleen is erfgoedbehoud vaak het best gegarandeerd als er gebruikers zijn die voor onderhoud en restauratie willen betalen (als eigenaar, huurder of klant). Ook wordt tegenwoordig gesproken van een erfgoedgemeenschap als morele eigenaar van dat erfgoed (Council of Europe 2005). In de nota *Erfgoed telt* (Ministerie van OCW 2018) wordt daarnaast de verbindende kracht van erfgoed en erfgoedbehoud benadrukt. Burgers praten niet alleen mee over wat wel of niet waardevol is aan erfgoed, maar hun zorg voor het erfgoed wordt zelf onderdeel van die waarde.

Wat mensen aan erfgoed in hun leefomgeving waarderen, is zelf een gelaagd fenomeen (Rapoport 1990; Spoormans 2021; UNESCO 2011). Het gaat om *een fysiek element*, zoals een geveltje, een tuin, een straat, een wegenstructuur, een doorkijkje, enzovoort. Daarnaast om een bepaald *gebruik*, dat wil zeggen een activiteit waarbij het fysieke element betrokken is, zoals een wandeling, de weg naar het werk, enzovoort. En ten slotte om een *kenmerk* dat aan het fysieke element en/of de activiteit wordt toegekend, bijvoorbeeld gezellig, praktisch, maar ook ‘afgebladderd’, ‘geeft een gevoel van eenheid, van ruimtelijkheid’ (Coetier 1997), ‘geeft de indruk van een ensemble’ (RCE 2009), maar ook ‘vertelt het verhaal van ...’. Veel van deze kenmerken zijn op zichzelf al waardierend. We reserveren in dit essay het begrip *waardering* voor de positieve of negatieve kwalificatie van dit gelaagde fenomeen (element-gebruik-kenmerk).⁶

---

⁶ In het discours van erfgoedbehoud en ruimtelijke ordening wordt het woord ‘waarde’ soms gebruikt om niet zozeer een *waardering* aan te duiden, maar een fysiek element of een kenmerk. Bijvoorbeeld ‘structuurwaarde’. ‘Structuurwaarde’ van erfgoed slaat niet zozeer op een waardering als act. Mensen waarderen erfgoed niet omdat het een structuur is. Ze waarderen die structuur als een fysiek element dat bepaalde kenmerken heeft. De structuur kan gewaardeerd worden als mooi (esthetische waarde), typisch (representatiewaarde), praktisch (accommodatiewaarde), enzovoort. ‘Structuurwaarde’ slaat dus op het feit dat dit element deel uitmaakt van een structuur. De waardering voor die structuur zou apart verwoord moeten worden.

3 De Waardenbenadering

Voor het benoemen van de leefomgevingswaarden van erfgoed biedt de door Willem Buunk ontwikkelde Waardenbenadering een bruikbaar gemeenschappelijk referentiekader. Buunk paste deze benadering eerder toe in de context van de ruimtelijke ordening en mobiliteit (Buunk & Van der Weide 2012; zie ook [Waardenbenadering Leefomgeving](#); voor een onderbouwing van de keuze voor deze benadering, zie tekstkader 3.1.

De Waardenbenadering gaat terug op intercultureel onderzoek naar waarderende oordeelsvorming door de Amerikaanse psycholoog Haidt (zie Haidt & Graham 2007; Haidt & Kesebir 2010). Volgens Haidt is er een beperkt aantal 'fundamenten' waarop mensen hun oordelen baseren. Hij noemt dit 'intuïtieve fundamenten', in de zin dat mensen deze fundamenten niet verder kunnen beargumenteren: ze blijven intuïtief.⁷ In de woorden van Buunk (2017): '[Deze] fundamenten zijn de basale intuïties die in elk mens aanwezig zijn. Ze vormen de grondslagen voor onze emoties en voor onze oordeelsvorming over zaken die wezenlijk zijn. Dat zijn zaken die ons raken in ons menszijn, in ons samenleven met anderen en in onze relatie tot de leefomgeving. Mensen verschillen in hun geneigdheid om vraagstukken in een bepaalde morele sfeer te plaatsen en zich te oriënteren op een bepaald moreel fundament' (Buunk 2017).

Buunk onderscheidt zes fundamenten die als het ware basisvormen zijn van redenen die mensen aanvoeren waarom ze iets waardevol vinden. Bij elke basisvorm hoort een verzameling waarden die zijn gebaseerd op dat bepaalde intuïtieve fundament. Buunk noemt dat in navolging van Haidt 'sferen' (zie figuur 3.1).⁸

---

⁷ Buunk vertaalt het als 'morele fundamenten'. Voor de duidelijkheid: het woord 'moreel' betekent hier niet dat het gaat om zoiets als 'ethiek', ethische overwegingen over goed of fout handelen richting de medemens. Het komt van het Engelse *moral*, dat in dit geval meer algemeen verwijst naar de categorie van waarden en overtuigingen in tegenstelling tot de categorie van empirische feiten.

⁸ Haidt en Buunk spreken van 'morele' sferen. Maar om verwarring te voorkomen (zie vorige voetnoot), spreken we in het vervolg niet van 'morele' sferen maar kortweg van sferen.

Figuur 3.1

Waardesferen leefomgeving

Bron: www.waardenbenadering.nl; bewerking PBL

In de sfeer van de ideaalbeelden horen waarden als schoonheid, harmonie, puurheid of diversiteit. In die van kwetsbaarheid gaat het bijvoorbeeld om waarden die te maken hebben met zorg, bescherming en empathie. In de sfeer van het gezag gaat het om waarden als plicht en respect voor autoriteit. In die van het onbegrensde horen waarden die samenhangen met autonomie en ongebondenheid. In de sfeer van verdeling gaat het om waarden die te maken hebben met een rechtvaardige verdeling, inclusief 'de koek voor iedereen groter maken'. In de sfeer van onderlinge verbondenheid, tot slot, horen waarden zoals gemeenschapszin, eigenheid, herkenbaarheid en samenwerking.

Buunk gebruikt deze morele sferen in zijn analyse van de waarden die aan de leefomgeving worden toegekend. Dit opent de mogelijkheid om waarderingen voor erfgoed als leefomgeving interdisciplinair te benoemen, over de grenzen van planologie, cultuurhistorie, economie en sociologie heen. Kort gezegd: mensen waarderen hun leefomgeving omdat die leefomgeving:

- ideaalbeelden oproept die ze koesteren;
- zorg voor het kwetsbare mogelijk maakt;
- een plek is van onderlinge verbondenheid;
- de ervaring van vrijheid biedt;
- een grotere welvaart voor iedereen bevordert; en
- als legitiem ervaren gezagsverhoudingen belichaamt.

3.1 Waarom kiezen voor de Waardenbenadering?

De Waardenbenadering van Buunk/Haidt is niet de enige waardenbenadering. Andere theoretici onderscheiden bijvoorbeeld marktwaarde versus maatschappelijke waarde (Gietema et al. 2018), politieke, ecologische of economische waarden (Tarrafa Silva & Pereira Roders 2012), harde versus zachte waarden (Kamphuis 2022), gebruikswaarde, toekomstwaarde of belevingswaarde (Hooimeijer et al. 2001). Dit zijn niet alleen maar verschillende manieren om waarden te categoriseren, er gaan verschillende opvattingen achter schuil van wat een waarde is. In verschillende disciplines – zoals economie, cultuurhistorie en planologie – wordt uitgegaan van verschillende waardebegrippen. Kiezen voor de Waardenbenadering betekent dus ook kiezen voor een bepaald waardebegrip. Het is belangrijk om heel expliciet te zijn over de verschillen en overeenkomsten van het waardebegrip in deze Waardenbenadering en andere opvattingen van wat een waarde is. Uiteindelijk denken we dat de Waardenbenadering de verschillen tussen de disciplines kan overbruggen, zonder ze werkelijk te verzoenen.

Een subjectief in plaats van een objectief waardebegrip

We kiezen voor deze benadering omdat we een waardebegrip nodig hebben dat uitgaat van een subjectieve, persoonlijke waardering.⁹ Voor ons moet een waarde altijd slaan op iets wat iemand 'vindt', het gaat om een mening. Waarde wordt door iemand toegekend, en is niet los van hem of haar aanwezig. Mocht dit vanzelfsprekend en triviaal lijken, dat is het niet. Een van de meest gebruikte waardebegrippen in de ruimtelijke ordening, namelijk 'ruimtelijke kwaliteit als gebruikswaarde, belevingswaarde, toekomstwaarde' (Hooimeijer et al. 2001; Rli 2011) is een heel ander begrip. In die driedeling is er een duidelijke 'knip' tussen enerzijds gebruikswaarde en toekomstwaarde en anderzijds belevingswaarde. Wat iemand van zijn of haar omgeving vindt, wordt gezien als 'beleving'. Naast die beleving zijn er dan twee waarden die onafhankelijk van de beleving bestaan: de huidige en de potentiële gebruiksmogelijkheden, en de waarde in een toekomst waar de huidige gebruikers wellicht niets van weten. Deze twee waarden zouden dan onafhankelijk van beleving, 'objectief', moeten worden vastgesteld. Deze driedeling wordt veel gebruikt en heeft belangrijke kwaliteiten, maar is voor ons ongeschikt omdat we juist op zoek zijn naar een waardebegrip dat niet uitgaat van een onderscheid tussen subjectieve en objectieve waardering.¹⁰

Ook veel erfgoedwetenschappers spreken niet van objectieve waarde, in de zin dat erfgoed geen 'intrinsieke' waarde heeft (Versloot 2014). Erfgoed is iets wat mensen in

⁹ Alleen zo kan de verbinding gelegd worden met het economische waardebegrip, dat een belangrijke rol speelt in de stedenbouw en ruimtelijke ordening.

¹⁰ Dat wil niet zeggen dat experts geen bijzonder zinnige dingen te zeggen hebben. Ze kunnen anderen veel over het erfgoed vertellen, zodat ook leken erfgoed gaan waarderen, ze hebben wellicht een overzicht over wat er zoal in de maatschappij gewaardeerd wordt, enzovoort. Maar het onderscheid tussen expert en leek moet niet al in de definitie van waarde en waardering ingebakken zitten.

de huidige tijd willen selecteren uit het verleden (Loulanski 2006; Renes 2017). De waarde van het erfgoed staat dus niet objectief vast, maar wordt contextueel bepaald. Maar binnen dit 'contextuele' waardebegrip speelt in de erfgoedwetenschappen het expertoordeel een grote rol. Zij zijn het die de cultuurhistorische waarde binnen de huidige context 'objectief' vaststellen. Zeker de praktijk van de 'waardestelling' van monumenten is in de loop van de tijd steeds meer gericht op het zo wetenschappelijk/objectief mogelijk vaststellen van de waarde (Van Emstede 2014).

Een integraal in plaats van een sectoraal waardebegrip

Ten tweede is een integraal en geen sectoraal waardebegrip nodig, in de zin dat waarden niet worden beschouwd als het product van de sectoren zoals die in de maatschappij nu eenmaal bestaan (en waarin bepaalde experts en organisaties het 'belang' van zo'n sector verdedigen). De lijst van culturele waarden die bijvoorbeeld Tarrafa Silva & Perreira-Rodgers (2012) en Loulanski (2006) hebben opgesteld, is (grotendeels) ingedeeld naar maatschappelijke domeinen: waarden voor het economische, het sociale, het politieke, het historische, het wetenschappelijke, het ecologische (enzovoort) domein. Dit zijn domeinen met eigen experts, vocabulaire en instituten. Steeds gaat het om de waarde van erfgoed voor de doelen die betrokkenen als belangrijk beschouwen.

Een dergelijke functionele, sectorale indeling is op het eerste gezicht bij uitstek geschikt om de maatschappelijke waarde van erfgoed mee te beschrijven, omdat ze de verschillende maatschappelijke domeinen benoemt. Maar wij zijn op zoek naar een waardebegrip aan de hand waarvan juist over de grenzen van disciplines heen gesproken kan worden. Het gesprek over integrale planvorming bij een ruimtelijke ingreep kan niet als volgt gaan: 'Ik zie een politieke waarde, maar ik heb geen verstand van economie, dus als jij als econoom een economische waarde ziet, dan zul je daarin wel gelijk hebben.' Een waardebegrip dat uitgaat van maatschappelijke domeinen kan al snel leiden tot een indeling van soorten waardeerders, en niet in soorten waardering. Het referentiekader dat we willen ontwikkelen, gaat juist uit van waarden als fundamenten op grond waarvan iemand – in welk domein dan ook – kan beoordelen of iets waardevol is voor zijn of haar maatschappelijke domein. Binnen één maatschappelijk domein zijn er immers nog steeds verschillende redenen waarom mensen iets waardevol zouden kunnen vinden. De kantoren in het Olympisch Stadion hebben een economische waarde, niet alleen vanwege het aantal vierkante meters op de juiste plek, maar ook omdat potentiële huurders aangetrokken worden door de status, het 'cachet' van het gebouw, de verhalen die ermee verbonden zijn. De 'economische waarde' bestaat dus uit een totaal van heel verschillende aspecten van de waardering door potentiële huurders, die (in principe) apart kunnen worden bestudeerd en geoptimaliseerd. Idem voor de politieke waarde van het Olympisch Stadion: minister D'Ancona dacht misschien goede sier bij haar kiezers te maken door het stadion een monumentenstatus te geven. Maar dat betekent niet dat haar kiezers het gebouw waarderen omdat het een politieke waarde heeft. Ze waarderen

het omdat ze het mooi vinden, omdat ze er herinneringen aan hebben, omdat het symbool staat voor een bepaalde tijd, enzovoort.

In bepaalde opzichten staat de opvatting van waarde in dit essay dicht bij het waardebegrip in de economie dan bij dat van de erfgoedwetenschap. Ook in de economische discipline zijn waarde en waardering (dat wil zeggen: de handeling van het waarde toekennen door een concreet persoon) onlosmakelijk verbonden. Tegelijkertijd is er een belangrijk verschil tussen het door ons gehanteerde waardebegrip en het economische waardebegrip. Dat verschil ligt in de vraag: wat is de 'handeling' van waardering? Vanuit een economische invalshoek is het noodzakelijk om te kunnen vaststellen dat iemand iets opgeeft in termen van geld (tijd, energie, opties) om zinvol te kunnen spreken van 'waarde'. Alleen maar een opvatting huldigen zou te weinig zeggen over welke consequenties iemand aan die opvatting verbindt. Voor ons doel (het construeren van een referentiekader om soorten waarderingen voor erfgoed interdisciplinair te benoemen) is het niet nodig om dit 'bewijs' van waardering te vragen. Verschillen in waarderingen kunnen tot uiting komen in het gesprek tussen mensen met een verschillende opvatting. De brug naar het economische waardebegrip hopen we wel in het achtergrondrapport bij dit essay over te steken (zie Tennekes et al. te verschijnen).

We willen de lezer graag uitnodigen eens door de lens van de sferen van de Waardenbenadering naar de verschillende waarderingen voor erfgoed kijken, of die nu uitgesproken worden door leken of experts, door een planoloog of door een landschaps-historicus, of door een bewoner of een bezoeker. Welke leefomgevingswaarden van erfgoed worden dan zichtbaar, gegroepeerd in deze sferen? Op die manier hoeft niemand terug te vallen op disciplinair jargon of het onderscheid tussen expert en leek.

Het referentiekader dat we voorstellen is een set van soorten waarderingen voor erfgoed in de leefomgeving binnen de zes onderscheiden sferen (figuur 3.2). Dit referentiekader zou volgens ons moeten bestaan uit ten minste acht leefomgevingswaarden, die we hierna afzonderlijk uitgebreid toelichten:

- in de sfeer van ideaalbeelden: representatiewaarde, esthetische waarde, collectiewaarde;
- in de sfeer van onderlinge verbondenheid: identiteitswaarde en sociale waarde;
- in de sfeer van gezagsverhoudingen: verervingswaarde;
- in de sfeer van het onbegrenste: ontdekkingswaarde;
- in de sfeer van verdeling en nut: accommodatiewaarde.

Figuur 3.2

Leefomgevingswaarden van erfgoed in relatie tot waardesferen

Bron: PBL

In het volgende schema zijn deze leefomgevingswaarden per sfeer samengevat.

Sferen	Leefomgevingswaarde van erfgoed	Relateert aan...	Voorbeelden van vragen	Enkele gerelateerde termen in erfgoeddomein	Enkele gerelateerde termen in RO en stedenbouw
Sfeer van ideaalbeelden	Representatiewaarde	Discours, terminologie	Is het een 'typische' ... [wipstellingmolen, modernistisch kantoor]? Is dit een 'echte'..... [Berlage]? Staat het 'symbool voor...?'	Cultuurhistorische waarde; architectuurhistorische waarde; bouwhistorische waarde; representativiteit	Groene Hart; compacte stad; natuurnetwerk; landmarks; iconisch
	Esthetische waarde	Zintuigen	Is het mooi, indrukwekkend, trekt het de aandacht? Is het mooi verouderd?	Uitzonderlijke schoonheid; gaafheid	Variëteit; openheid; groot- of kleinschaligheid; beeldkwaliteitsplan; passendheid of juist contrastwerking met context; materialiteit, detaillering, patina
	Collectiewaarde	Concrete collectie	Voegt deze iets toe aan de collectie?	Uniciteit; representativiteit; gaafheid	-
Sfeer van onderlinge verbondenheid	Identiteitswaarde	Biografie, verhalen	Welke verhalen horen hierbij?	Authenticiteit; herinneringswaarde; gebiedsbiografie	Placemaking; herkenbaarheid; eigenaarschap
	Sociale waarde	De ander (positief)	Ontmoeten: wie, welke gemeenschap is verbonden aan deze plek?	Erfgoedgemeenschap	Sociale cohesie; collectief domein; participatie
Sfeer van kwetsbaarheid	Sociale waarde	De ander (negatief)	Vermijden: kan iedereen zichzelf hier veilig, op zichzelf voelen?	-	Sociale veiligheid
Sfeer van gezag		Verervingswaarde	Voorgaande en komende generaties	Ben ik degene die laat verdwijnen wat al zolang bestaat?	Onvervangbaarheid; uniciteit
Sfeer van het onbegrensde	Ontdekkingswaarde	(Mogelijke) ervaring	Welke interessante en spannende dingen liggen hier wel niet allemaal in het verschiet?	Gelaagdheid, curated decay	(Nieuwe) natuur
Sfeer van verdeling en nut	Accommodatiewaarde	(Mogelijke) kennis	Hoe te vermijden dat deze vindplaats, deze bron van kennis, aangetast wordt?	Behoud historisch materiaal en constructie; conservering in situ; reversibiliteit; bijzondere wetenschappelijke betekenis	-
		Functie	Voor welke type activiteiten is deze ruimte/locatie geschikt?	Functionele waarde	Bereikbaarheid; adaptiviteit (steden) bouwkundige structuur, volume; overmaat; flexibiliteit bouwstructuur; passendheid voor functies als wonen, werken, educatie, recreatie,....

Sommige waarden worden 'bijgekleurd' door een andere grondvorm van waardering. Zie bijvoorbeeld bij 'sociale waarde': een hoge sociale waarde – dat wil zeggen een goede relatie met anderen in de leefomgeving waar het erfgoed een rol in speelt – betekent niet alleen dat mensen elkaar kunnen ontmoeten, maar het gaat soms ook om het juist kunnen vermijden van anderen, om geborgenheid en sociale veiligheid,

en daarmee om het beschermen van de eigen kwetsbaarheid. En zie ook ontdekkingswaarde: daarbij gaat het niet alleen om het persoonlijke genoeg van grenzen te kunnen verleggen (sfeer van het onbegrensde), maar ook om het vergroten van het collectieve nut die ontdekkingen hebben voor de maatschappij als geheel (sfeer van verdeling).

Toch hebben we ervoor gekozen om hier geen aparte leefomgevingswaarden voor 'veiligheid' of 'nuttige ontdekkingen' te onderscheiden, vanuit de overtuiging dat in deze waarden beide aspecten (respectievelijk ontmoeten en vermijden; en nieuwsgierigheid en wetenschap) onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, als keerzijden van dezelfde munt.

In de volgende hoofdstukken gaan we op elk van deze leefomgevingswaarden apart in. We laten zien hoe deze waarden vaak zowel in het discours van erfgoedbehoud, als in dat van de ruimtelijke ordening en stedenbouw¹¹ een rol spelen, hoewel ze verschillend worden benoemd. Het onderscheid tussen de waarden is soms subtiel, en vaak zullen waarden in de praktijk gezamenlijk voorkomen. Toch is het belangrijk om ze te onderscheiden. Want waar de verschillen op papier heel dun lijken, kunnen de verschillende waarden in de praktijk voor radicaal verschillende keuzes staan als het gaat om de vraag hoe en wat concreet behouden moet blijven, en waarin mensen (publiek) geld zouden willen steken.

---

¹¹ In dit essay onderscheiden we ruimtelijke ordening en stedenbouw als twee domeinen, alhoewel er een vloeiende overgang tussen beide domeinen bestaat. Met 'ruimtelijke ordening' doelen we op het discours van de planologie als sociale wetenschap, terwijl we met stedenbouw meer de ontwerpende discipline willen aanduiden.

4 Representatiewaarde: ‘Als je het weet, zie je het’

Mensen waarderen erfgoed omdat het iets uitdrukt dat ze herkennen, koesteren en waarnaar ze onderling verwijzen. Dat ‘iets’ kan een stroming zijn in de kunst of een ambacht, een gezamenlijk ideaal, een bekende persoon, een bekende plek, een regionale cultuur, een religie, een bouwtechniek, enzovoort.

Erfgoed kan iets zijn waarmee het *verleden* wordt aangeduid, bijvoorbeeld wanneer wordt gerefereerd aan cultuurhistorische categorieën, types of stromingen, zoals: ‘Dit is zuivere Hollandse renaissance’, of ‘Dit is een wipstellingsmolen’, of ‘Dit is een echte Berlage’, of ‘Dit is een goed voorbeeld van de denkbeelden van architecten uit de naoorlogse periode’. Het gebouw of object wordt dan gewaardeerd als uitdrukking van concepten of ideeën waarmee mensen de wereld om zich heen indelen, proberen te begrijpen, en waarover ze het met anderen kunnen hebben.

Op dezelfde manier kan erfgoed representatiewaarde hebben omdat het verwijst naar iets uit het *heden*. Een bouwwerk kan ‘iconisch’ zijn voor een stad, denk aan de Erasmusbrug in Rotterdam, of het kan symbool staan voor een religie, denk aan de minaretten van een moskee. Maar het kan ook staan voor een bepaalde gezamenlijke activiteit: bij de aanblik van de herontwikkelde havengebieden in Rotterdam of Amsterdam-Noord denken velen niet meer aan noeste havenarbeid, maar eerder aan een hippe plek waar het goed toeven is voor vrijetijdsbesteding.

Het erfgoed heeft in die zin dezelfde werking als een teken of een symbool. Niet alleen experts, ook het grotere publiek gebruiken erfgoed om in de onderlinge communicatie te refereren aan een bepaalde plek, cultuur of activiteit. Tegenwoordig met een selfie, vroeger met een Ansichtkaart of een poster aan de wand: van de Eiffeltoren, de Mount Fuji, een aan een brugleuning geketende omafiets met bloemen... De representatiewaarde van erfgoed vervult voor velen een soort ‘decorwaarde’. Door middel van dit decor wordt over een specifieke plek gecommuniceerd (*I was here*), of een activiteit aangeduid: ‘gezellig’ winkelen doe je ‘nu eenmaal’ tegen het decor van oude geveltjes; veel mensen willen een kerk of een andere oude locatie als decor voor hun bruiloft. Gemeentelijke marketingbureaus pogen een dergelijke representatiewaarde te creëren wanneer ze oude gebouwen of buurten expliciet inzetten als marketingmateriaal (Loulanski 2006).

De representatiewaarde van erfgoed bestaat alleen binnen een bepaald discours en een bepaalde culturele context. Dat kan een heel breed gedeeld discours zijn; de Eiffeltoren herkent praktisch iedereen. Maar het kan ook een discours zijn van een subcultuur of van een klein groepje experts. Maar steeds geldt: ‘als je het weet, zie je het’. Iemand die op de hoogte is van de kenmerkende vormen en materialen van de Amsterdamse School, ziet niet meer een willekeurige woning, maar een Amsterdamse Schoolwoning uit de jaren dertig van de twintigste eeuw. Wie wéét hoe de Erasmusbrug eruitziet, herkent die brug ook afgedrukt op een tasje dat iemand draagt. En wie met vrienden een paar gezellige avonden heeft doorgebracht in een café dat een verlaten haventerrein als decor gebruikt, ziet andere oude haventerreinen eerder als geschikte plek voor de vrijetijdsbesteding van een bepaald publiek, dan als grijze griebus. Het erfgoed ‘communiceert’ – binnen de context van een discours – een bepaald idee.

Deze representatiewaarde van erfgoed wordt niet alleen ingezet voor marketingdoeleinden, maar ook voor educatie: aan de hand van een gebouw of plek valt veel te leren over het verleden, niet alleen over het verleden van dat concrete gebouw, maar ook veel breder over het denken en de manier van leven en werken uit vroeger tijden.

Een dergelijk ‘herkennen’ is meer dan alleen het verwerken van informatie, het is ook *leuk*. Erfgoed wordt extra gewaardeerd als je het ‘kunt plaatsen’.¹² Wie een vreemde, onbekende stad bezoekt met iemand die alles weet van de geschiedenis ervan, die uitlegt welke stijlen of welke symbolen er zijn gebruikt, kan die stad extra gaan waarderen.¹³

Veel erfgoed wordt daarom aanvankelijk eerst alleen door experts gewaardeerd, en pas later door leken. De woonwijk Lunetten in Utrecht is hiervan een goed voorbeeld. Het grotere publiek zegt het hoegenaamd niets om deze wijk erfgoed te noemen. In het discours onder – in dit geval een selecte groep van – experts is deze wijk kandidaat om als voorbeeld bij uitstek te dienen als een bepaald stedenbouwkundig of planologisch gedachtegoed, zoals inspraak en experiment als onderdeel van het planproces (Abrahamse 2019; Barzilay et al. 2019).

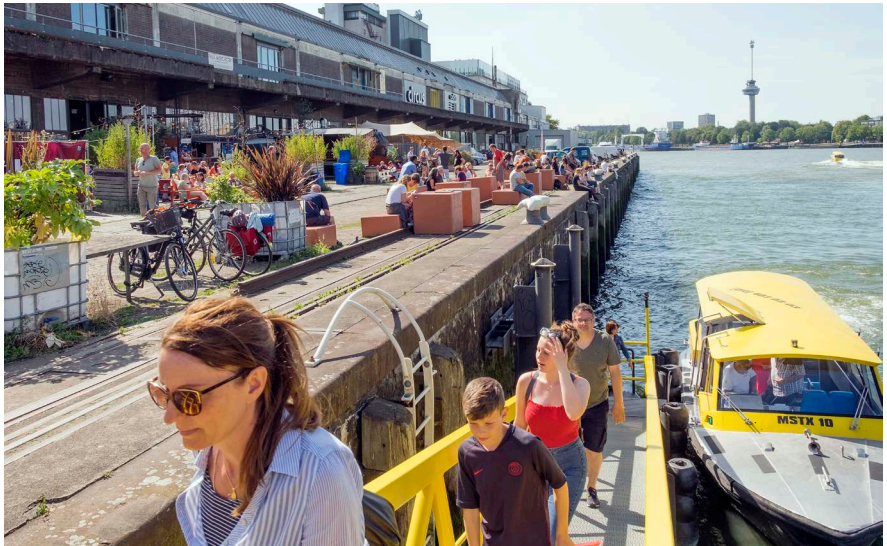
¹² Uiteraard staat de vreugde van herkenning niet op de voorgrond als het erfgoed staat voor iets wat helemaal niet leuk is. Voor wie ‘de Muur van Mussert’ herkent, is de emotie er niet een van vreugde. Het erfgoed zelf hoeft ook niet mooi of prettig te zijn om representatiewaarde te bezitten: de ruïne van de Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche in Berlijn is een zogenoemd *Mahnmal*: deze ruïne staat symbool voor de verwoesting die het gevolg is wanneer een land kiest voor oorlog.

¹³ Mensen kunnen het juist ook waarderen om ‘onwetend’ door een stad te lopen en deze zelf te verkennen of alleen maar te genieten van de vele indrukken. We gaan hier verder op in bij de ‘ontdekkingswaarde’ (hoofdstuk 10) en ‘esthetische waarde’ (hoofdstuk 5).

De Vleeshal in Haarlem is een typisch voorbeeld van Hollandse renaissance. [Foto: Wikimedia Commons]

De bezoekers van de Fenix Food Factory in Rotterdam herkennen de herbestemde havengebouwen als een plek voor een bepaalde stijl van vrijetijdsbesteding. [Foto: ANP]

Het feit dat de representatiewaarde van erfgoed ligt in waar het naar verwijst en niet per se in zichzelf, betekent ook dat het kan worden gekopieerd, of letterlijk alleen maar als een decor kan worden opgetrokken, zonder de representatiewaarde helemaal te verliezen. Voor die waarde doet authenticiteit er niet altijd en niet voor iedereen toe. Vandaar dat een outletcenter een decor biedt van oude geveltjes om het winkelende publiek iets van het gevoel te geven van 'lekker shoppen in de binnenstad'. Vandaar dat retro-jarendertighuizen een hogere woningprijs opleveren dan vergelijkbare huizen zonder die stijl (Buitelaar et al. 2014). Deze gebouwen 'communiceren' voor het beoogde publiek gewoonweg het juiste idee.¹⁴ Net zoals mensen aan een renaissancekopie van een oud-Grieks beeld dat verloren is gegaan nog steeds het klassieke schoonheidsideaal kunnen aflezen,¹⁵ geldt dat ook voor de kopieën van nu. Zo hebben de retro-jarendertighuizen en het outletcenter representatiewaarde in de zin dat mensen daaraan denken als ze de gevels zien. Dat betekent uiteraard niet dat de imitatie evenveel waard is als het origineel. Maar het verschil zit vooral in *andere* waarden van het origineel, zoals de identiteitswaarde en ontdekkingswaarde (zie hoofdstuk 7 en 10).

De eigen aard van representatiewaarde heeft ook gevolgen voor de omgang met het erfgoed. Bij een ruimtelijke ingreep kan de representatiewaarde bijvoorbeeld soms gedeeltelijk behouden blijven in het aanzicht van de gevels, terwijl het originele gebouw erachter grondig is vernieuwd. In dat geval kan de teloorgang van andere waarden (identiteitswaarde, ontdekkingswaarde) worden betreurd. Maar het is belangrijk om te constateren dat een andere soort waarde, de representatiewaarde, hiermee wel degelijk geheel of gedeeltelijk kan worden behouden.

Representatiewaarde en identiteitswaarde

Representatiewaarde komt vaak samen voor met identiteitswaarde (zie hoofdstuk 7). Bekende symbolische gebouwen maken duidelijk dat je op een niet te verwisselen plek bent. De Erasmusbrug is een icoon van Rotterdam (representatiewaarde), maar geeft Rotterdammers ook een trots gevoel en is voor bezoekers onderdeel van de 'eigenheid' van Rotterdam (identiteitswaarde). De Afsluitdijk is een uitdrukking van een bepaalde omgang met het water in Nederland, manieren van dijken bouwen, de werken van ingenieur Lely (allemaal representatiewaarde), maar vertelt de bezoeker ook een verhaal, een verhaal van het specifieke gebied waar hij/zij zich bevindt, namelijk het IJsselmeergebied (identiteitswaarde).

Hoewel beide waarden vaak samen voorkomen, is het toch belangrijk om ze te onderscheiden. Hier helpen de zes sferen om te laten zien dat het om heel verschillende manieren van waarden gaat. Bij representatiewaarde draait het niet om een gevoel van verbondenheid, maar om het oproepen van een ideaal (typisch) beeld. Representatiewaarde gaat niet over de ontmoeting met iets 'authentieks' waarmee iemand een relatie aangaat, maar om de

---

¹⁴ Ze maken en passant de representatiewaarde van het 'originele' erfgoed alleen maar groter in de zin dat het idee bekender wordt.

¹⁵ Daarnaast is het natuurlijk een uitdrukking van de cultuurhistorie van de renaissance.

De retro-jarendertigarchitectuur verwijst voor potentiële kopers naar de sfeer van authentieke jarendertigwijken die ze waarderen, zonder te pretenderen dat het authentiek is. [Foto: Wikimedia Commons]

Het outletcenter Batavia Stad creëert voor het winkelende publiek het decor dat bij 'gezellig in de stad' winkelen hoort. [Foto: Wikimedia Commons]

---

communicatiekracht die het erfgoed heeft. De hiervoor genoemde voorbeelden van het outletcenter en de retro-jarendertighuizen hebben vooral representatiewaarde en geen of weinig identiteitswaarde. In hoofdstuk 7 brengen we de identiteitswaarde uitgebreid voor het voetlicht.

Representatiewaarde in het domein van erfgoed

In het discours van de erfgoedsector krijgt de representatiewaarde veel aandacht (wat overigens altijd gepaard gaat met een grote nadruk op het belang van authenticiteit). Een van belangrijkste overkoepelende begrippen in dit discours is de cultuurhistorische waarde van erfgoed, het gebouw of de plek als 'een uitdrukking van een culturele, sociaal-economische, en of bestuurlijke/beleidsmatige en of geestelijke ontwikkeling; van een technische of typologische ontwikkeling, als het voor die tijd innovatieve waarde of pionierskarakter heeft' (Van Bers 2014). Er is een buitengewoon rijkgeschakeerd vocabulaire ontwikkeld om verschillende soorten representatiewaarde te beschrijven. Naast de 'algemene' cultuurhistorische waarde worden onder andere de kunsthistorische waarde, de architectuurhistorische waarde, of de bouwhistorische waarde onderscheiden. Per erfgoedspecialisatie (gebouwd erfgoed, groen erfgoed, archeologie, enzovoort) worden vaak iets verschillende termen gehanteerd (Van Bers 2014), teneinde de representatiewaarde maar zo goed mogelijk te kunnen benoemen. En experts discussiëren onderling welke soort representatiewaarde in de waarderingsmethode de meeste aandacht zou moeten krijgen, bijvoorbeeld of er niet te veel aandacht wordt besteed aan de bouwhistorische waardering en te weinig aan de architectuurhistorische waardering. Maar ze hebben allemaal gemeen dat ze de representatiewaarde van het erfgoed in kaart willen brengen – het feit dat het erfgoed een 'uitdrukking is van...'

Representatiewaarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

Op het eerste gezicht lijkt representatiewaarde in het discours van de ruimtelijke ordening geen rol te spelen. Die ruimtelijke ordening presenteert zich in Nederland als technocratische afweging tussen maatschappelijke functies, wat suggereert dat ruimtelijke ordenaars zelf geen ideeën tot uitdrukking zouden willen brengen. Maar feitelijk spelen in de ruimtelijke ordening een aantal centrale ideeën (concepten, ideaalbeelden) een grote rol in beslissingen (Zonneveld & Verwest 2005). Het meest bekende voorbeeld is het concept van het Groene Hart, het gebied tussen de grote steden in het westen van het land dat vrij van bebouwing zou moeten worden gehouden door middel van ruimtelijke ordening. Naar dit ideaalbeeld wordt nog steeds verwezen (Ministerie van BZK 2020; Ministerie van IenM 2012), ook op plekken die feitelijk al door vele incrementele ingrepen ingevuld zijn en allang niet meer vrij zijn van bebouwing (Derksen et al. 2007). Naast het Groene Hart spelen andere concepten, zoals het 'natuurnetwerk' of het ideaal van de 'echte, zelfregulerende natuur' een belangrijke rol in de ruimtelijke ordening.

Midden-Delfland is volgens de Rijksoverheid (Ministerie van IenM 2012) een icoon van het opengehouden landschap in de Randstad. [Foto: Wikimedia Commons]

Met de publicatie van de zogenoemde *Canon van de Ruimtelijke Ordening* (Ministerie van IenM 2012) is geprobeerd aan deze ideeën plekken te koppelen waar de ideeën zichtbaar zijn. Midden-Delfland zou bijvoorbeeld een plek zijn die een uitdrukking zou moeten zijn van het ideaalbeeld van het open landschap. Vaak is het lastig om de uitdrukking van de ideeën van de ruimtelijke ordening op een concrete plek te zien, omdat ze betrekking hebben op een hoger schaalniveau. Een belangrijke manier waarop deze representatiewaarde in de ruimtelijke ordening wordt gereproduceerd, is in de kaarten die worden gemaakt, de grenzen die daarop worden getekend, de cijfers die erover worden verzameld (bijvoorbeeld hoeveel huizen ‘in’ het Groene Hart worden gebouwd).

Ecoducten, zoals deze bij Kootwijkerveen, zijn uitdrukkingen van het idee van een natuurnetwerk. [Foto: Wikimedia Commons]

In de stedenbouw speelt representatiewaarde veel duidelijker een rol dan in de ruimtelijke ordening. Bijvoorbeeld wanneer wordt geprobeerd via een bijzonder bouwwerk een 'icoon' voor een stad of een stadsdeel te scheppen, zoals de Erasmusbrug in Rotterdam of Eye in Amsterdam. Maar er zijn ook veel prozaïscher voorbeelden waarin wordt gepoogd met stedenbouw en architectuur te refereren aan een gedeeld ideaalbeeld, zoals bij de eerdergenoemde voorbeelden van het outletcenter buiten de stad of de retro-jarendertigstijl.

Samenvattend: de waarde van representatie

Erfgoed representeert bepaalde ideeën (ideaaltypen, categorieën, stromingen) binnen het grotere discours waarin mensen onderling communiceren. Door de wereld om zich heen in te delen, te duiden, te ordenen, te kennen, proberen mensen grip te krijgen op die wereld. Ze gebruiken erfgoed als een verwijzing naar zo'n idee binnen een gedeeld discours. Dit kan een sterk gespecialiseerd discours van experts zijn, het kan beeldtaal zijn die over de hele wereld bekend is, of alleen betekenis hebben binnen een kleinere subcultuur, maar steeds kan erfgoed worden ingezet om duidelijk te maken wat er bedoeld wordt.

Deze betekenisgeving is een vorm van waardering, want mensen waarderen het om dingen 'te kunnen plaatsen', om zaken te kunnen benoemen, te onderscheiden, los van het feit of het erfgoed staat voor iets positiefs of moois of niet. 'Als je het weet, zie je het': je ziet veel meer als je kennis hebt over wat je ziet. Aan erfgoed valt vaak veel te (her)kennen, en daarmee is het een belangrijke waarde in de leefomgeving van mensen.

Representatiewaarde staat centraal in het erfgoeddiscours – onder de algemene term van cultuurhistorische waarde – en wordt in veel onderverdelingen, in detail en met gespecialiseerd vocabulaire onderzocht en beschreven. Ook in de ruimtelijke ordening en stedenbouw is representatiewaarde belangrijk, vaak als verwijzing naar een aantal grote richtinggevende concepten.

Als het gaat om representatiewaarde zit de overlap tussen beide domeinen niet alleen in het feit dat vroeg of laat planologische en stedenbouwkundige concepten zelf als cultuurhistorisch erfgoed worden erkend (Barzilay et al. 2019; Van Hoogstraten 2013). Ook niet alleen in het feit dat erfgoed vaak wordt gebruikt als een icoon voor een stad of een stadsdeel. De gezamenlijkheid zit veel dieper in het besef dat er geschiedenis wordt gemaakt met wat er nu wordt gebouwd. Om het in de woorden van de *Verklaring van Davos* (Europese ministers voor cultuur 2018) te zeggen: elke ruimtelijke ingreep is een culturele daad. Niet alleen achteraf gezien kan het gebouw, de wijk of het landschap als cultuurhistorisch waardevol worden bestempeld, het besef moet er zijn dat wat we nu maken een uitdrukking is van onze cultuur, van onze ideeën en idealen.

5 Esthetische waarde: 'Wow!'

Mensen waarderen erfgoed als zintuigelijke ervaring. Die ervaring kan harmonieus en aangenaam zijn, maar de esthetische waarde kan er ook in schuilen dat erfgoed verrast, imponeert of op een andere manier indruk maakt. 'Ik werd getroffen door...' Nog voordat je het kunt omschrijven raakt het je: 'Wow!'

Dat esthetiek een belangrijk onderdeel kan zijn in de waardering van mensen, is veel minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Het is namelijk lastig om open te staan voor de esthetiek van erfgoed als er al zoveel andere soorten waarden aan kunnen worden toegedicht. Bij nieuwbouw lijken mensen zich veel vrijer te voelen om te zeggen dat ze het persoonlijk mooi of lelijk vinden dan bij oude gebouwen die inmiddels ook representatiewaarde, collectiewaarde, of identiteitswaarde bezitten.

Onder professionals is het een gemeenplaats dat erfgoed niet per se 'mooi' hoeft te zijn om van waarde te zijn. Ook geïnteresseerde leken vinden dat veel vanzelfsprekender dan vaak wordt gedacht (Brugman 2018). Het begrip 'esthetiek' is immers breder dan het woord 'schoonheid'. Een ruimtelijk object of ensemble heeft esthetische waarde als het de aandacht weet te trekken door bepaalde aspecten. Maar waarmee het precies de aandacht trekt, kan heel verschillend zijn: in de harmonie en de rust of juist in de afwijking en het verontrustende, in het overweldigende of juist in de perfectie van het kleine detail.

Omgevingspsychologen proberen een dergelijke zintuigelijke ervaring te beschrijven in twee dimensies: 'plezierig-onplezierig' en 'activerend-rustig'¹⁶ (Russell & Lanius 1984). De vele manieren waarop mensen hun omgeving ervaren kan met behulp van deze twee 'assen' worden geduid. Bijvoorbeeld als 'opwindend' (plezierig, activerend) maar ook als 'hectisch' (onplezierig, activerend) (zie de voorbeelden in figuur 5.1).

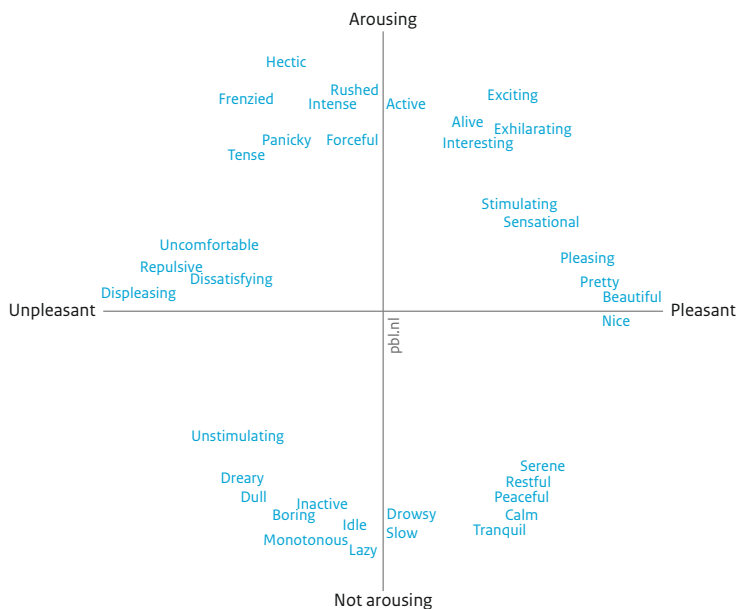
De esthetische ervaring hoeft zich niet te beperken tot het *aanzicht* van het erfgoed. Ook andere zintuigen kunnen een rol spelen (Coeterier 1997): het geluid van een carillon, de geuren van materialen, van het water in de gracht, van de planten en bomen, of de voelbare bries vanuit het open water of de warmte van de zon in de beschutting van een hofje. Al deze manieren van ervaren zijn misschien niet hetzelfde als de ervaring van het zien van erfgoed, maar zijn vergelijkbaar als *directe* impressie van waardering.

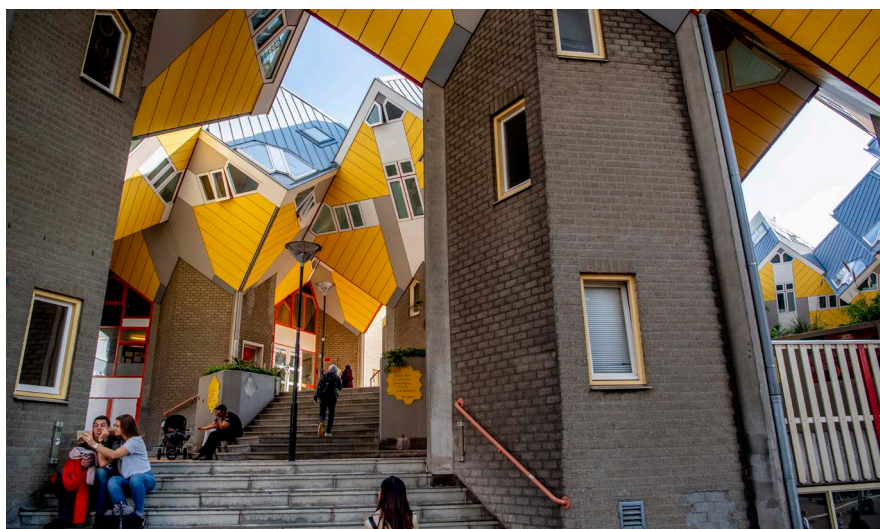
¹⁶ In het Engels: *arousing-not arousing*.

Figuur 5.1

Voorbeelden van zintuiglijke waardering leefomgeving

Bron: Russel en Lanius, 1984

De verrassende vorm, de kleur, de ervaring er onderdoor te lopen als in een bos, het zijn belangrijke onderdelen van de esthetische waarde van de kubuswoningen in Rotterdam. [Foto: ANP]

Het heldere en harmonieuze geluid maakt onderdeel uit van de esthetische ervaring van het carillon op de campus van de Universiteit Twente. [Foto: W.E. Maaskant]

Bovendien hoeft de waarde niet te liggen in de esthetiek van het *ontwerp*, maar kan die ook liggen in de manier waarop het de tand des tijds heeft doorstaan. En dan niet omdat het nog helemaal gaaf is, of netjes gerestaureerd. Maar juist ook omdat het een bepaald ‘patina’ heeft, een zweem van schoonheid die erover is gekomen doordat het op een interessante manier door de tijd is veranderd, is verweerd en gerepareerd. Bij het spreken over de esthetische waarde van erfgoed is het van belang om het verschil tussen het ideaalbeeld van perfectie en dat van verwerking in het oog te houden, want ook zichtbaar gebruik, slijtage en breuken kunnen leidend zijn bij het verder ontwikkelen van erfgoed.

In dit voorbeeld van een winkel in de PC Hooftstraat in Amsterdam lijken *Weiterbauen* en 'contrast' samen te gaan. [Foto: ANP]

Esthetiek in het domein van erfgoed

Hoewel 'uitzonderlijke schoonheid' als officieel criterium in de Erfgoedwet wordt genoemd, wordt esthetiek in de praktijk relatief zelden expliciet als reden voor waardering gebruikt (Van Emstede 2014). Toch spelen esthetische ideaalbeelden wel degelijk een rol bij restauratie, herstel en transformatie. Bijvoorbeeld als het gaat om het aanbouwen aan erfgoed: valt de keus op vermenging of op maximaal contrast? Daarbij gaat het niet alleen om authenticiteit (zie hoofdstuk 7), maar hier spelen ook esthetische stijloppvattingen. Stijloppvattingen die zijn gericht op ambiguïteit en vermenging van stijlperiodes in het architectonisch object, zoals het *Weiterbauen* in Duitsland, de Italiaanse architectuurtraditie van het constant verbouwen en uitbreiden van historische gevels en de Engelse architectuuroppvatting van complexiteit en verweving hebben in Nederland weinig weerklank gevonden.¹⁷ In Nederland is de stijloppvatting gericht op eenduidigheid. Geen 'vermenging van stijlen', maar liever 'contrast'. Daarom opteert de restauratiepraktijk vaak voor de architectonische werking van het contrast. Als er dan toch iets nieuws gebouwd moet worden bij het erfgoed, dan graag goed zichtbaar en duidelijk visueel afgescheiden van het oude en beschermde.

¹⁷ Op deze algemene trend zijn wel uitzonderingen te noemen. Denk aan de *shake-hands* uit de wederopbouwperiode: een samengaan van moderne bouwmaterialen en een traditionele vormtaal.

Bij het Concertgebouw in Amsterdam is voor de aanbouw in 1985 juist gekozen voor maximaal contrast.
[Foto: Wikimedia Commons]

Esthetiek in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

De verhouding tot esthetiek in de stedenbouw en ruimtelijke ordening is net als in de erfgoedsector een lastige. In de stedenbouw spelen esthetische ideaalbeelden altijd mee in het ontwerp. Maar lange tijd werd esthetiek niet als zodanig benoemd. In de naoorlogse periode was de gedachte dat de compositie vanzelf voortvloeit uit de functie, en daarom werd esthetiek niet expliciet als een waarde benoemd.

Dit veranderde vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw bij het ontwerpen van de Vindex-wijken. In het esthetisch ideaalbeeld van deze wijken gaat het vooral om een herkenbare variëteit in de woonomgeving. Instrumenten als het 'beeldkwaliteitsplan' sturen op esthetische samenhang van woonbuurten, vaak uitgewerkt in bepaalde materialen en sferen, niet alleen van gevels maar ook in de gebieden tussen de huizenblokken. Het gaat in veel gevallen om het neerzetten van een herkenbare 'standaardesthetiek' in verschillende 'themawijken', zoals de eerder genoemde jarendertigwijken, de 'Zweedse wijk' of de 'Italiaanse wijk' (Lörzing et al. 2006; Meier & Reijndorp 2010). Met andere woorden: hier zijn het vooral de representatiewaarde en identiteitswaarde die expliciet worden benoemd, en minder de esthetische waarde van een bepaalde ruimtelijke opzet.

In de discussie over de plaatsing van windmolens speelt esthetiek een belangrijk rol. Een lijnopstelling langs een hoge IJsselmeerdijk zou bijvoorbeeld de esthetische ervaring van het ingenieurslandschap van Flevoland versterken. [Foto: ANP]

In het discours van de ruimtelijke ordening draait het vooral om zaken als programma, bereikbaarheid, draagvlak bij de bevolking, enzovoort. ‘Schoonheid’ wordt zelden expliciet genoemd – het Programma Mooi Nederland dat nu wordt opgestart, is wat dat betreft een uitzondering. Maar toch worden ook in de ruimtelijke ordening regelmatig esthetische concepten gebruikt. De ‘openheid’ van het landschap, die onder andere door het Groene Hart-concept moet worden gewaarborgd, is uiteindelijk een esthetische ervaring (Daalhuizen et al. 2008). Ook in de discussie over de plaatsing van windmolens speelt esthetiek expliciet een belangrijke rol: de ‘ervaring van de grootschaligheid’ van het landschap, de voorkeur voor ‘lijnopstellingen’ die een bepaalde esthetische ervaring zouden oproepen.

Samenvattend: de waarde van esthetiek

Esthetische waardering is de eerste ‘impressie’ van het erfgoed, deze is afhankelijk van persoonlijke smaak, en gaat vooraf aan een talige onderbouwing of uitleg van de waardering. Deze waardering is als het ware de primaire reactie op een zintuiglijke waarneming.

Zowel in de erfgoedsector als in de stedenbouw en ruimtelijke ordening wordt zelden expliciet over ‘esthetische waarde’ gesproken – wellicht vanuit de onterechte gedachte dat de waarde van het erfgoed daarmee verengd zou worden tot wat aangenaam is, of ‘harmonieus’, ‘mooi’, enzovoort. Maar dat zij onbenoemd blijft, betekent niet dat esthetiek – in brede zin

– geen rol speelt in de waardering van bewoners, gebruikers en experts. Daarom is het belangrijk om erover te spreken. Het feit dat de esthetische waarde niet geobjectiveerd kan worden (omdat zij onderdeel is van de persoonlijke smaak), betekent niet dat het niet belangrijk is deze waardering expliciet te maken. Termen uit de omgevingspsychologie langs de assen ‘plezierig-onplezierig’ en ‘activerend-rustig’, maar ook de terminologie over stijlen die is ontwikkeld in architectuur en stedenbouw, kunnen helpen om deze ervaringen te beschrijven.

Bovendien is er een ander soort ‘objectieve’ kennis in het spel, namelijk die van stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten die in hun ambacht – met een vaak lange traditie – kennis bezitten en gebruiken over hoe bepaalde fysieke elementen een bepaalde esthetische ervaring kunnen oproepen.

6 Collectiewaarde: 'Dit voegt iets toe aan onze verzameling'

Mensen waarderen erfgoed omdat het iets toevoegt aan een concrete verzameling. Elke collectie heeft een thema, een reikwijdte, een doelgroep, en afhankelijk daarvan heeft erfgoed toegevoegde waarde omdat het de verzameling beter en completer maakt. Wat op nationaal niveau wellicht niet bijzonder genoeg is om als rijksmonument aangemerkt te worden, kan dat op regionaal niveau wel zijn.

Mensen verzamelen dingen omdat ze ze waardevol vinden. Maar het feit dát ze worden verzameld, voegt hier nog iets aan toe. Erfgoed krijgt (meer)waarde in het licht van de verzameling: heb je het al, of kan het je verzameling completer maken? Het ideaalbeeld van de verzameling gaat meespelen: wat hoort er allemaal bij die collectie? Wat is het onderwerp ervan en hoe is de collectie afgebakend? Wat is de doelgroep van de collectie? Tot hoever wil de verzamelaar gaan met verzamelen? Ook deze zaken kunnen maken dat het ene erfgoed een waarde heeft die het andere niet heeft. Boven op de waarde van representativiteit, esthetiek, identiteit enzovoort komt een andere waardering, een andere glans, door de plaats van het erfgoed in het geheel van de verzameling.

De Sint Luciakerk in Ravenstein is de enige barokke kerk in de Noordelijke Nederlanden die als katholieke kerk is gebouwd (Wikipedia). Dit maakt deze kerk interessant binnen de 'collectie' van Nederlandse monumenten, maar op Europese schaal valt deze waardering weg. Want in die verzameling is een katholieke barokke kerk juist de norm, niet de uitzondering, en zou die weinig collectiewaarde hebben. In de Nederlandse context is deze uitzondering niet zozeer representatief, maar heeft ze wel collectiewaarde: 'Kijk! Dit is er ook nog!' Juist 'unieke' stukken of curiosa kunnen een hoge collectiewaarde hebben.

Een belangrijk criterium voor collectiewaarde is de zeldzaamheid. Als vergelijkbaar erfgoed overal te vinden is, heeft het minder collectiewaarde. Ook al is het nog zo representatief, het is minder bijzonder. Zeldzaamheid maakt de representatiewaarde niet hoger of lager, maar voegt er iets aan toe. De collectiewaarde van erfgoed houdt rekening met de mogelijkheid dat 'we het al hebben'. Ook praktische overwegingen als toonbaarheid aan publiek of spreiding van de collectie kunnen de collectiewaarde vergroten of verkleinen.

Het waddengebied is Unesco Werelderfgoed omdat het op wereldschaal als uniek wordt gezien.
[Foto: Peter Vlamings]

De Sint Luciakerk in Ravenstein is de enige katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden die in een barokke stijl is opgetrokken. [Foto: Wikimedia Commons]

Collectiewaarde in het domein van erfgoed

Hoewel in het erfgoeddomein wordt gewerkt met monumentenlijsten, wordt daarover niet gesproken in termen van een 'collectie'. Er is geen statisch eindbeeld van een volledige 'collectie Nederlands erfgoed'. Wel worden speciale programma's in het leven geroepen voor de aanwijzing van erfgoed met een thema of uit een bepaalde periode, zoals militair erfgoed, varend erfgoed, wederopbouwerfgoed, 'post-65'-erfgoed. Aan sommige programma's worden duidelijke beperkingen meegegeven, bijvoorbeeld over het aantal 'stukken' erfgoed, waardoor de plek in het totaal medebepalend wordt voor de collectiewaarde die eraan wordt toegekend. 'Als we er maar tien mogen opnemen, maakte erfgoed y een betere collectie dan erfgoed x.'

Omdat het bij erfgoed draait om 'het bewaren voor het nageslacht', komt de collectiewaarde heel dicht bij verervingswaarde (zie hoofdstuk 9). Toch horen deze twee waarden thuis in twee heel verschillende sferen. Bij verervingswaarde gaat het om een gevoelde plicht, of verantwoordelijkheid ('Gij zult niet verloren laten gaan'), los van de eigen persoonlijke waardering ervoor, terwijl collectiewaarde is gebaseerd op een te bediscussiëren ideaalbeeld van een goede collectie.

Collectiewaarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

Collectiewaarde speelt in het discours van ruimtelijke ordening en stedenbouw geen rol. De Canon van de Ruimtelijke Ordening (Ministerie van IenM 2012) kan gezien worden als een poging tot het definiëren van een collectie, maar deze lijkt geen blijvende invloed uitgeoefend te hebben op het discours.

Wel wordt in de ruimtelijke ordening en stedenbouw soms gesproken over het 'vervolmaken' van een verzameling, bijvoorbeeld: 'Bij een grote stad hoort een metro/poptempel/congrescentrum'; of: 'Bij een wetlands-natuurgebied hoort diersoort x,y,z'. Maar daarbij is het doel niet zozeer het bereiken van een mooie verzameling op zichzelf (zoals bij collectiewaarde), maar gaat het erom wat deze verzameling representeert en communiceert. Deze voorzieningen of diersoorten staan symbool voor een 'echte grote stad' of een 'volwaardig wetlands-natuurgebied'.

Samenvattend: de waarde voor een collectie

Collectiewaarde benoemt de waarde die erfgoed heeft in de functie van een concrete collectie. Zeldzaamheid maakt bepaald erfgoed extra waardevol voor een verzameling, ook als het niet meer representatief is dan ander erfgoed, of als het helemaal niet representatief is maar juist heel bijzonder. Het erfgoed kan ook alleen gezien de geografische reikwijdte van de verzameling collectiewaarde hebben.

Collectiewaarde is een maatschappelijke waarde van erfgoed die typisch is voor de erfgoedsector en eigenlijk geen pendant heeft in de ruimtelijke ordening en stedenbouw. Des te meer reden om bij een ruimtelijke ingreep deze waarde goed te articuleren en te beschermen. Tegelijk is collectiewaarde slechts één aspect van waarde, en er zijn zoveel andere soorten leefomgevingswaarden van erfgoed die gethematiseerd moeten worden binnen het discours van ruimtelijke ordening en stedenbouw.

7 Identiteitswaarde: 'Deze plek heeft een verhaal'

Mensen waarderen erfgoed omdat ze het ervaren als de ontmoeting met iets authentieks. Ze ervaren de eigenheid van een bepaalde plek of gebied, met zijn eigen specifieke geschiedenis. Die geschiedenis kan liggen in grote verhalen die eeuwen omspannen, in een enkele gebeurtenis, en ook in het persoonlijke verhaal van het eigen leven. Het erfgoed 'vertelt' als het ware de biografie van die plek en van de mensen die er leefden of leven.

Erfgoed heeft veelal de eigenschap dat het laat zien dat je je op een niet-te-verwisselen plek bevindt. Een plek (gebouw, landschap, gebied) zoals er maar één is. De toeschouwer ervaart de 'eigenheid' van de plek. Niet zozeer doordat deze de eigenschappen ervan kan beschrijven en kan vertellen welke daarvan typisch zijn voor een bepaalde stroming of andere cultuur-historische categorie (zie hoofdstuk 4). Maar doordat de plek wordt ervaren als een ontmoeting met iets met een eigen identiteit, of het nu gaat om een oude bekende of om een nieuwe kennismaking. Deze plek is deze plek en geen andere.

Dit besef wordt beschreven in de sociaalpsychologische en sociologische/antropologische literatuur over 'plaatservaring' (*sense of place*). Erfgoed kan een belangrijke rol spelen in deze ervaring (Alewijn et al. 2018; Davenport & Anderson 2005; Devine-Wright & Howes 2010; Jorgensen & Stedman 2006). Dit concept gaat verder dan herkenbaarheid in de zin van 'je kunnen oriënteren om je weg te vinden' (*place familiarity*). Het is het gevoel 'ergens' te zijn, de duiding van de plek waar iemand is.

De waardering als 'plaatservaring' is altijd persoonlijk (Vanclay et al. 2008). Het persoonlijke karakter ervan kan echter in heel verschillende ervaringen liggen. Zo kan het erfgoed een rol spelen in het eigen levensverhaal, de plek waar iemand thuis is, is opgegroeid, waar persoonlijke herinneringen liggen, waar familie verhalen zich afspelen. Het erfgoed is dan als het ware een aanleiding voor het ophalen van persoonlijke herinneringen en levensverhalen. Neem het voorbeeld van de Sint Antonius Abtkerk in Volkel: ook al wordt deze kerk niet meer gebruikt voor de katholieke eredienst, veel Volkelaren hebben herinneringen aan de voormalige diensten in het gebouw. Voor andere Volkelaren is de identiteitswaarde juist gekoppeld aan het exterieur: 'Als ik terugrijd van mijn werk en ik zie de toren dan weet ik: nu ben ik thuis'.¹⁸

---

¹⁸ Zie de casus 'Volkel' in het achtergrondrapport bij dit essay (Tennekes et al. te verschijnen).

Veel kerken in Nederland, zoals de Sint Antonius Abtkerk in Volkel, worden niet meer gebruikt voor de eredienst, maar omwonenden koesteren vaak persoonlijke herinneringen aan het gebouw. [Foto: Wikimedia Commons]

Maar zo'n persoonlijke ervaring kan zich ook voordoen als een nieuwe plek als authentiek wordt ervaren, zonder dat iemand er voorheen zelf een geschiedenis mee had. Bijvoorbeeld vanwege de confrontatie met beelden en verhalen die iets laten ervaren van wat er daar is gebeurd. Denk aan een gids die tijdens een rondleiding door een kasteel vertelt over de levens van de bewoners ervan. Of aan een bezoek aan een stad, waarbij iemand romans uitzoekt die zich daar afspelen. Of aan de zogenoemde struikelstenen (*Stolpersteine*) die in het trottoir zijn gelegd voor huizen waar slachtoffers van het naziregime in de oorlog woonden, die expliciet zijn bedoeld om mensen te laten stilstaan bij een gebeurtenis die bij die plek hoort.

Het verhaal dat maakt dat iemand een plek als authentiek beleeft, kan ook het verhaal zijn van de wording van die plek. Het is dan niet het levensverhaal van een specifieke persoon, maar een 'gebiedsbiografie', van hoe het landschap zich daar heeft ontwikkeld, hoe bepaalde gemeenschappen daar leefden (Van Asseldonk et al. 2018). Schrijvers van een landschapsbiografie proberen de verhalen die verbonden zijn met het landschap leesbaar te maken (Hermans et al. 2015). Zo 'vertelt' de Afsluitdijk een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis van het IJsselmeergebied (Neefjes & Bleumink 2017).

Kortom, de identiteitswaarde van een plek kan, maar hoeft niet te liggen in het feit dat erfgoed iets vertelt over een persoonlijk verleden. Deze waarde kan ook liggen in de 'ontmoeting' met het erfgoed. Net als met sommige bijzondere ontmoetingen met een ander mens, is iemand daarna 'niet helemaal meer dezelfde'. Mensen worden gevormd door de kennismaking met de plek en zijn verhaal. De ontmoeting wordt op haar beurt een onderdeel van de eigen levensgeschiedenis.

De Afsluitdijk is een belangrijk hoofdstuk in de wordingsgeschiedenis van Nederland en van het IJsselmeergebied in het bijzonder. [Foto: Beeldunie]

De voormalige Hervormde Kweekschool aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam is de plek van een indrukwekkend verhaal van verzet. [Foto: Wikimedia Commons]

Identiteitswaarde valt binnen de sfeer van onderlinge verbondenheid. Mensen voelen zich verbonden met een bepaalde plek, en daardoor met een groter geheel, een familie, een gemeenschap, een geschiedenis, een samenleving. En soms ook met een strijd. Onderlinge verbondenheid kan ook een strijdvaardige kant hebben. Erfgoed met identiteitswaarde kan inzet worden van een sociale strijd: het soort gebruik, de aanpassing of de aantasting van een bepaald stuk erfgoed kan de ‘twistappel’ worden, door de rol die het speelt in het leven en de verhalen van een bepaalde gemeenschap, een religieuze of etnische groep, enzovoort.

Erfgoed met identiteitswaarde heeft dus niet automatisch identiteitswaarde voor iedereen. Met de veranderingen in de samenleving verliest sommig erfgoed zijn vanzelfsprekende rol als ‘verteller’ van als gemeenschappelijk erkende verhalen over Nederland, de regio, of de stedelijke samenleving. Ander erfgoed krijgt juist nieuwe identiteitswaarde. Hier zullen we in hoofdstuk 14 verder op ingaan.

Evenmin vertelt erfgoed met identiteitswaarde per se positieve verhalen. ‘Plaatservaring’ is zeker niet hetzelfde als ‘nostalgie’. Een hoge identiteitswaarde kan met negatieve connotaties verbonden zijn. Denk aan de discussie rond ‘de Muur van Mussert’ van het NSB-complex in Lunteren (De Vries 2019). Uiteraard is de uitkomst van een dergelijke discussie alsnog open: mensen kunnen de muur willen afbreken om een giftige ideologie te laten uitdoven, of juist willen behouden om dit pijnlijke verhaal niet uit te wissen.

Zoals al bij ‘representatiewaarde’ is opgemerkt, heeft veel erfgoed met identiteitswaarde ook een hoge representatiewaarde, en andersom. Toch is het noodzakelijk om beide waarden te onderscheiden. Bij identiteitswaarde kan het immers gaan om heel persoonlijke verhalen, die niet in een grote kring bekend zijn. Dan leent het erfgoed zich niet goed als iets waarnaar verwezen kan worden.¹⁹

Uiteraard kunnen persoonlijke verhalen later worden ‘gecanoniseerd’ en een vast onderdeel vormen van een groter discours, zodat het erfgoed dat ermee verbonden is ook representatiewaarde krijgt. Het levensverhaal van Anne Frank maakt dat het Achterhuis een grote identiteitswaarde heeft – een bezoek aan het huis waar het allemaal is gebeurd maakt grote indruk –, maar door de bekendheid van het verhaal heeft het huis ook een grote representatiewaarde. De Hervormde Kweekschool aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam is een gebouw met een indrukwekkend verhaal van verzet dat het gebouw wel identiteitswaarde verleent, maar voor het grote publiek veel minder representatiewaarde heeft dan het Anne Frank Huis.²⁰

---

¹⁹ Denk ook aan een citymarketingbureau dat probeert een gebouw of plek in de stad op het netvlies van potentiële bezoekers te krijgen door het verhaal van de plek te verspreiden. Zo’n bureau hoopt dat identiteitswaarde zich omzet in representatiewaarde: de potentiële bezoeker moet het erfgoed gaan zien als representatief voor wat die stad allemaal voor moois te bieden heeft. Maar dit kan net zo goed mislukken, namelijk wanneer dit niet aanslaat bij het grote publiek. De identiteitswaarde vertaalt zich niet automatisch in representatiewaarde.

²⁰ Zie [De kweekschool als plaats van verzet](#). Overigens zal in dat gebouw het Nationaal Holocaust Museum worden gevestigd, waardoor het gebouw meer representatiewaarde zou kunnen krijgen.

Identiteitswaarde in het domein van erfgoed

De identiteitswaarde van erfgoed is een belangrijk onderwerp in het erfgoeddiscours, al worden misschien andere termen gebruikt. Het veelgebruikte begrip ‘cultuurhistorische waarde’ impliceert niet alleen dat mensen aan de hand van het erfgoed iets te weten kunnen komen over de geschiedenis (representatiewaarde), maar ook dat zij aan het erfgoed een bepaalde – inmiddels historische – manier van leven kunnen ervaren, bijvoorbeeld door te luisteren naar de verhalen die horen bij die plek. Ook de term ‘herinneringswaarde’ (Van Bers 2014) geeft aan dat erfgoed waarde kan hebben vanwege de verhalen over grote of kleine gebeurtenissen. Het denken over de identiteitswaarde van de plek is daarbij in verandering. Waar er vroeger van werd uitgegaan dat de plek een min of meer vaststaand verhaal vertelde, wordt nu meer gekeken naar de veelstemmigheid, en naar meer persoonlijke verhalen (Van Asseldonk et al. 2018; Janssen et al. 2014).

Daarnaast is de hiervoor genoemde gebiedsbiografie in zwang. De Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed beveelt de gebiedsbiografie aan als een zeer goede methode om zowel de wording van een gebied (wetenschappelijk) te onderzoeken, als leken te betrekken bij en te enthousiasmeren voor de waarde van het erfgoed (RCE 2021).

Identiteitswaarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

In de stedenbouw speelt identiteitswaarde een grote rol, al worden daarvoor andere termen gebruikt, zoals *placemaking* of ‘het creëren van eigenaarschap’. Bij nieuwbouw of herstructurering willen planners en ontwikkelaars de ervaring creëren dat mensen zich op een niet-inwisselbare plek bevinden. Er zijn grosso modo twee manieren waarop stedenbouwers identiteitswaarde (beogen te) creëren.

Ten eerste doordat planners *zelf* verhalen over de plek vertellen. Bijvoorbeeld in het geval van de herstructurering van Katendrecht in Rotterdam in de jaren negentig van de vorige eeuw. Daarbij werden de verhalen over de geschiedenis van het eiland ingezet om Rotterdammers te interesseren voor het eiland en Katendrecht zo tot een bekende plek in de stad te maken. Dergelijke *placemaking* maakt nu standaard deel uit van het arsenaal van stedenbouwkundige strategieën. Het ENKA-terrein in Ede is ook een voorbeeld, waar het verhaal over de plek de bekendheid met en aantrekkelijkheid van nieuwbouw moet verhogen. Die paar gebouwen die er nog staan, de verweerde muren van de fabriek, zijn de aanknopingspunten voor het verhaal en moeten de nieuwbouwwijk ‘smoel’ geven. Soms is de verwijzing naar het verhaal van de plek heel abstract. In de nieuwbouwwijk Ypenburg in Den Haag is de historische landingsbaan van het vroegere vliegveld vrijgehouden van bebouwing (Renes 2017), maar of deze moeilijk ervaarbare structuur inderdaad de bedoelde ‘plaatservaring’ oproept, is de vraag.

De tweede manier om identiteitswaarde te benadrukken is door participatie. Door (toekomstige) bewoners zelf mee te laten beslissen en zelf taken op zich te laten nemen, krijgen ze de kans om de ruimtelijke ingreep te ervaren als iets van zichzelf, als het resultaat van hun eigen inspanningen. Het idee is niet alleen dat het resultaat daardoor meer zal aansluiten bij hun behoeften, maar ook dat als mensen meer zeggenschap hebben over hun eigen leefomgeving,

ze zich die ook *eigen* maken. Ze kunnen daardoor eigenaarschap ervaren, wat iets anders is dan formeel eigendom: de leefomgeving is onderdeel van hun eigen levensverhaal geworden. ‘Eigen maken door participatie’ is een concept dat al in de jaren zeventig is beproefd, bijvoorbeeld in Lunetten. Maar dit gedachtegoed komt ook prominent naar voren in het pleidooi voor meer particulier opdrachtgeverschap, zoals in Almere-Oosterwold. Duivesteijn (2001) betoogt dat het zelf (laten) bouwen van een huis veel meer is dan het realiseren van woonvoorkeuren, maar een stadium in de persoonlijke ontwikkeling van een mens.

Vergelijkbaar met de aandacht voor participatie en eigenaarschap in de stedenbouw, wordt in het beleidsdiscours van de ruimtelijke ordening het *ordenen zelf* regelmatig als ‘identiteitsstichtend’ gepresenteerd. ‘Wij’ zijn een land dat we zelf hebben gemaakt, en nog steeds maken. ‘Wij’ zijn niet overgeleverd aan natuurlijk elementen of aan autonome ontwikkelingen, maar kanaliseren en beheersen deze met onze ruimtelijke ordening. Hoewel dit frame in de wederopbouwperiode nog veel sterker het discours in de ruimtelijke ordening bepaalde dan nu, wordt er nog steeds aan gerefereerd, bijvoorbeeld in de terminologie waarmee bijna al het ruimtelijkeordeningsbeleid wordt beschreven. Nog steeds wordt de term ‘opgave’ gebruikt (bijvoorbeeld woningbouwopgave): een doel dat ‘we’ door de schouders eronder te zetten gezamenlijk kunnen bereiken. Dit identiteitsstichtende verhaal van de ruimtelijke ordening komt heel pregnant tot uiting in de slogan van het Jaar van de ruimte 2015: ‘Wij maken Nederland’. ‘Het’ verhaal van Nederland is dat ‘wij’ het hebben geordend, aan de zee onttrokken, naar onze hand gezet, en deze ordening kan op veel plekken in Nederland worden ervaren.

Samenvattend: de waarde van eigenheid

De identiteitswaarde van erfgoed ligt in het feit dat erfgoed ervaren kan worden als onverwisselbaar of ‘eigen’. Bijvoorbeeld omdat het een rol speelt in het eigen levensverhaal, doordat mensen er herinneringen aan hebben. Mensen ‘hebben er een verleden mee’. Maar mensen kunnen ook erfgoed dat ze voor het eerst zien als ‘eigen’ of ‘authentiek’ ervaren. Een belangrijke drager van die authenticiteit ligt in de verhalen die over het erfgoed worden verteld, verhalen over mensen, gemeenschappen en landschappen.

Deze ‘plaatservaring’ verbindt mensen met anderen, met een geschiedenis, soms ook met een strijd. Deze ervaring kan op haar beurt onderdeel worden van de eigen identiteit. Het verhaal van de plek wordt dan onderdeel van het eigen verhaal. De plaatservaring kan iemand ‘vormen’.

Identiteitswaarde is een waarde die, hoewel vaak anders genoemd, in zowel de erfgoedsector als in de stedenbouwbouw en ruimtelijke ordening wordt onderkend. Het scala aan strategieën dat wordt ingezet om deze waarde expliciet te maken bij een ruimtelijke ingreep, is heel breed. Het kan gaan om een bordje dat de geschiedenis van een gebouw of plek vertelt, tot participatie door buurtbewoners bij de herontwikkeling ervan. Het kan gaan om een marketingstrategie van een reclamebureau dat voor een projectontwikkelaar een *placemaking*-strategie opzet, tot het opstellen van een gebiedsbiografie door middel van langjarig universitair onderzoek.

8 Sociale waarde: 'Hier is het sociale weefsel vastgehecht'

Mensen waarderen erfgoed als onderdeel van het sociale weefsel van een wijk of gebied. Dikwijls is erfgoed de ankerplaats voor een gewaardeerde sociale praktijk, bijvoorbeeld als zich rond het erfgoed een groep mensen heeft geformeerd die elkaar daar gedurende een langere tijd ontmoeten, er samenwerken of collectief iets beleven. Niet alleen de mensen die daaraan deelnemen vinden dit waardevol, vaak heeft dit ook waarde voor de maatschappij als geheel, bijvoorbeeld omdat het de sociale cohesie bevordert.

Het wekelijkse potje voetbal in het park, de zomerse buurtborrels op het woonerf, het gezamenlijk onderhouden van het plantsoentje, de repetities van het koor in de dorpskerk, de lagere school waar ouders elkaar ontmoeten als ze hun kinderen halen of brengen: het zijn allemaal gewaardeerde sociale interacties die *ergens* plaatsvinden. Er is een plek waar het zich allemaal afspeelt, een 'kruispunt van sociale interactie' (Massey 2005). En vaak is dit niet steeds opnieuw een andere plek: de plek en de sociale activiteit zijn met elkaar verbonden.

In deze verbinding ligt de crux van de sociale waarde van erfgoed. In de sociale psychologie of de sociologie worden sociale praktijken ook vaak 'los' bestudeerd, als een sociale dynamiek van een groep personen. Het 'ergens' waar het gebeurt doet er voor de bestudering in die disciplines vaak niet toe, maar ons gaat het hier juist om de verbinding tussen praktijk en plek.²¹ Want de plek waar sociale activiteiten plaatsvinden, is meestal niet willekeurig of vervangbaar. Activiteiten hebben vaak een 'ankerplaats' op een specifieke plek, en daar zijn redenen voor.

Ten eerste omdat de gebouwen of plekken waar de activiteit plaatsvindt, niet zelden speciaal daarvoor zijn gemaakt: denk aan het voorbeeld van het Olympisch Stadion dat is gemaakt om samen sport te beoefenen en te beleven, of een intensief gebruikt park dat is gemaakt om te wandelen en te spelen, of aan de buurthuizen in een wijk als Lunetten om samen cursussen volgen. Deze plekken zijn ooit ontworpen met het oog op een specifiek idee van wenselijke

---

²¹ De sociale waarde van (gebouwd) erfgoed valt dus ook niet per definitie samen met *immaterieel erfgoed* (Bouchenaki 2003), zoals een volksdans, of een borduurtechniek, of beschuit met muisjes eten bij de geboorte van een baby. Ten eerste omdat sociale waarde niet per se gerelateerd is aan 'bijzondere' gebeurtenissen of gedragingen, maar juist aan de waarde van het erfgoed voor het volstrekt alledaagse. En ten tweede omdat het niet gaat om een praktijk die willekeurig waar plaatsvindt, maar juist om erfgoed als ankerplaats voor die praktijk.

sociale interactie. Daarom is dit erfgoed vaak heel *geschikt* om die praktijk te accommoderen, door zijn ligging of indeling (zie hoofdstuk 11). Trouwens, ook als erfgoed niet expliciet voor de sociale praktijk is ontworpen, kan het er alsnog bijzonder geschikt voor blijken te zijn, denk bijvoorbeeld aan oude industriehallen die worden gebruikt voor grote bijeenkomsten.

Ten tweede kan een gebouw of plek de ankerplaats zijn voor bepaalde activiteiten omdat die daar vaak al langere tijd plaatsvinden, en gebruikers of ex-gebruikers daarom herinneringen hebben aan dat gebouw of die plek. Herinneringen waarin de activiteit en die plek onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Voor deze mensen *horen* flaneren bij het Vondelpark, de theaterrepetities bij het buurtcentrum De Musketon, het zingen bij stadion de Kuip, het demonstreren op het Malieveld. Herinneringen aan en verhalen over deze activiteiten maken deel uit van de identiteit van die plek (identiteitswaarde). Die activiteiten dragen er uiteraard zelf aan bij dat mensen zich een plek *eigen maken*, dat ze een plaatservaring ontwikkelen. Door daar elkaar te ontmoeten, samen te werken of collectief iets te beleven, geven ze de plek betekenis en raken er gehecht aan. De term die hiervoor wordt gebruikt is 'territorialisatie' (Horlings 2016), het proces waarin gemeenschappen specifieke betekenissen en verhalen verbinden aan eigenschappen van de plek, en de ruimte reïficeren, structureren en organiseren.

Als het gebouw of de plek voor die praktijken is ontworpen en/of als er breed gedeelde herinneringen en verhalen zijn over wat er op die plek is gebeurd, kan een dergelijke plek in de communicatie tussen mensen ook *symbool* gaan staan voor die activiteit (representatiewaarde). Dit is de derde reden waarom een plek waar bepaalde activiteiten plaatsvinden vaak niet willekeurig of vervangbaar is. Een moskee fungeert ook als symbool voor de islamitische religie; 'Amsterdam' staat voor veel bezoekers van buiten Nederland nog steeds symbool voor vrij (soft)drugsgebruik.

Maar met de sociale waarde van een plek bedoelen we nog iets anders dan de genoemde drie aspecten van de verbinding tussen een plek en een praktijk. Deze waarde kan immers al benoemd worden als respectievelijk accommodatiewaarde, identiteitswaarde en representatiewaarde. Het concept 'sociale waarde' is daar niet voor nodig. Met sociale waarde doelen we op nog een vierde reden waarom een plek een ankerplaats genoemd kan worden voor een praktijk.

Het is namelijk een bepaalde, concrete groep mensen die de praktijk in stand houdt. De vraag is omgekeerd of deze groep ook blijft bestaan als door een ruimtelijke ingreep de activiteit elders moet plaatsvinden dan op de huidige plek. De bloeiende toneelvereniging in het oude buurthuis blijkt na een lange onderbreking te verpieteren in de nieuwe multifunctionele accommodatie die onder andere voor hen is neergezet. De gezellige sfeer in de buurt is niet teruggekomen toen de huizen zijn opgeknapt en er kapitaalcrachtigere bewoners zijn komen wonen. Gewaardeerde praktijken die op een bepaalde plek zijn ontstaan en gegroeid, zijn vaak afhankelijk van een specifieke groep mensen, en een ruimtelijke ingreep kan ervoor zorgen dat deze groep uit elkaar valt. Dit kan zelfs gebeuren als de individuele leden nog steeds goede herinneringen verbinden aan die plek (identiteits-

waarde), kenmerkende eigenschappen van de plek zijn bewaard (representatiewaarde), en de accommodatiewaarde misschien wel is vergroot. Er kunnen heel verschillende redenen zijn voor de teloorgang van zo'n praktijk: bijvoorbeeld doordat het bouwproces lang duurt en mensen inmiddels verspreid zijn geraakt, doordat er voor andere groepen wordt teruggebouwd, of simpelweg vanwege het 'doorbreken' van de routine.²²

Kortom, een gebouw of plek heeft sociale waarde wanneer het 'sociale weefsel er is vastgehecht'. Het weefsel losmaken en elders of op diezelfde plek opnieuw vastmaken brengt risico's met zich. Dat betekent overigens niet dat een gebouw of plek per se oud moet zijn om sociale waarde te hebben. Ook in nieuwbouw ontstaan maatschappelijk gewaardeerde sociale praktijken. Maar erfgoed is wel degelijk vaak een ankerplaats voor dergelijke praktijken. In de afweging rond een ruimtelijke ingreep moet zowel de sociale waarde van het bestaande als die van het nieuwe worden meegenomen.²³

Als door een ruimtelijke ingreep het gebruik van het erfgoed verandert, gaat dikwijls meer verloren dan alleen de sociale waarde. Er kan een leegte, een betekenisloosheid ontstaan, die ook de andere hiervoor beschreven aspecten van de verbinding tussen plek en praktijk kan treffen. Blijft dan bijvoorbeeld de identiteitswaarde intact? Neem het Spaardersbad in Gouda. Dat bad dankte zijn naam aan inwoners van Gouda die in de jaren dertig van de vorige eeuw geld bij elkaar spaarden om een overdekt zwembad te kunnen bouwen. Nu het gebouw tot appartementen is omgebouwd en het zwembassin wel bewaard is gebleven maar dient als gemeenschappelijke binnenplaats is het niet meer toegankelijk voor de bewoners van de wijk. In hoeverre tast dit ook de identiteitswaarde van het gebouw aan? Hoe makkelijk is het om dit verhaal te associëren met die plek als die niet meer openbaar toegankelijk is?

Wellicht betekent een ander gebruik ook een verlies aan esthetische waarde: zouden mensen een zwembad esthetisch ook meer kunnen waarderen wanneer ze er ook nog steeds de geur van chloorwater ruiken en het gegil van zwemmende kinderen horen? Bovendien is het de vraag of het gebouw niet ook representatiewaarde verliest: drukt een zwembadgebouw dat is omgebouwd tot woningen even goed een bepaalde stroming in de zwembadarchitectuur uit als een zwembad dat nog als zodanig in gebruik is?

---

²² Dit is nog afgezien van het feit dat bij een ruimtelijke ingreep wel degelijk ook identiteitswaarde verloren kan gaan ('De nieuwe multifunctionele accommodatie heeft niet de sfeer van het oude honk'), of dat de accommodatiewaarde omlaag kan gaan ('In mijn oude verzorgingshuis kwamen veel kennissen me opzoeken, maar de nieuwe locatie is slecht bereikbaar, en zij zijn ook de jongsten niet meer').

²³ De bestaande situatie heeft lang niet altijd een positieve sociale waarde, in de zin dat de bestaande praktijk op die plek positief gewaardeerd wordt. Een buurtpleintje dat vooral dient als vaste plek voor drugsdealers en verder niet wordt gebruikt, heeft eerder een negatieve sociale waarde die een ruimtelijke ingreep zou kunnen rechtvaardigen.

Een historisch park zoals hier in Arnhem kan een ankerplaats zijn voor een vast groepje dat elkaar wil ontmoeten. [Foto: ANP]

Buurtcentrum De Musketon in Utrecht-Lunetten is niet alleen een representatie van het gedachtegoed over sociale cohesie in de tijd dat deze wijk werd ontworpen (de jaren zeventig), maar heeft ook sociale waarde door de rol die het nu speelt in de praktijken van ontmoeting tussen buurtbewoners. [Foto: Wikimedia Commons]

Dit soort vragen spelen ook bij verandering van het gebruik op een groter schaalniveau. Hoeveel identiteitswaarde, esthetische waarde, representatiewaarde en sociale waarde behoudt bijvoorbeeld de binnenstad van Amsterdam als er nog maar weinig permanente bewoners zijn, en ijs- en wafelwinkels het aanzicht van de winkelplinten bepalen?

Bij het ENKA-terrein in Ede heeft de ontwikkelaar geprobeerd de verdwenen sociale waarde te compenseren door opnieuw sociale waarde te creëren. Dit speelt vooral een rol in de overwegingen rond de herbestemming van de kantine van de ENKA-fabriek. Door maatschappelijke in plaats van commerciële functies te programmeren, is de hoop dat het gebouw opnieuw een rol gaat spelen in het sociale leven van de buurt, een plek waar buurtbewoners elkaar tegenkomen. De sociale waarde die de kantine had, wordt zo geprobeerd een nieuwe vorm te geven (zie ook tekstkader 2.1).

Soms ligt de sociale waarde juist in het feit dat mensen het fijn vinden om even weinig andere mensen tegen te komen, bijvoorbeeld in een hofje. Het kunnen vermijden van ongewenste ontmoetingen is ook een sociale waarde. Daarbij gaat het niet alleen om 'veiligheid' in de zin van vrijwaring van fysiek geweld of bedreiging, er zijn allerlei gradaties van 'sociale veiligheid' of 'een gevoel van geborgenheid'. De gebouwde omgeving kan aan bewoners of bezoekers meer of minder keuzes bieden om anderen te ontmoeten of te vermijden, bijvoorbeeld via het ontwerp van de overgangen tussen privaat, collectief en publiek domein (PBL 2010; Van Ulden et al. 2015).

De sociale waarde van erfgoed valt daarom niet alleen binnen de sfeer van onderlinge verbondenheid. Er zit ook een kant aan die meer past binnen de sfeer van kwetsbaarheid. Gegeven die kwetsbaarheid – sommige mensen zijn kwetsbaarder dan anderen, soms zijn mensen meer kwetsbaar dan anders – kan de gebouwde omgeving bijdragen aan het bieden van bescherming en beschutting.²⁴

Sociale waarde in het domein van erfgoed

In het erfgoedbeleid wordt in toenemende mate geprobeerd de sociale waarde van erfgoed te benoemen, onder andere omdat dat is afgesproken in het Verdrag van Faro (Ministerie van OCW 2018). Een belangrijk thema in het Faro-programma betreft de rol van burgers in erfgoedbehoud. Bewoners, omwonenden en andere gebruikers willen vaak graag participeren in erfgoedbehoud of nemen zelf daarvoor het initiatief. Ze denken mee over de aanwijzing, initiëren zelf herbestemming en transformatie, of nemen het beheer voor hun rekening.²⁵

---

²⁴ Toch onderscheiden we 'veiligheid' of 'bescherming' bieden niet als een aparte leefomgevingswaarde van erfgoed. Bij zowel vermijden als bij ontmoeten gaat het om erom hoe de structuren van de leefomgeving het contact met anderen sturen. Het zijn twee kanten van dezelfde medaille.

²⁵ Daarvoor hoeft het object niet heel oud te zijn: mensen kunnen zich ook inzetten voor een voetbalkantine uit de jaren negentig. Maar het is wel zo dat oudere objecten meer aanleiding lijken te geven tot het (gezamenlijk) aanpakken ervan. Juist omdat daar zichtbaar is dat ook in het verleden mensen het gebouw hebben veranderd (gelaagdheid), nodigen deze objecten meer uit om ze opnieuw een nieuw leven te geven dan een volledig nieuw gebouw.

Dit soort participatie en burgerinitiatief zouden goed zijn voor de sociale cohesie. Dan gaat het dus over erfgoedbehoud als een soort sociale interventie.

In deze context bestaat het gevaar dat het begrip 'sociale waarde' verengd wordt tot de sociale waarde van erfgoed*behoud*. Het is belangrijk om het verschil in het oog te houden tussen erfgoedbehoud dat zelf een gewaardeerde sociale praktijk kan zijn, en erfgoed als vindplaats en ankerplaats van gewaardeerde sociale praktijken. Dat laatste is veel breder dan het eerste en gaat niet alleen over de activiteiten die tot doel hebben het erfgoed in stand te houden, maar over allerlei soorten gewaardeerde sociale praktijken waarvoor erfgoed een ankerplaats is: van een lokale vereniging tot de burenbardbecue. Met andere woorden: het gaat ons om de sociale waarde van *erfgoed als leefomgeving*, en niet (speciaal) om de sociale waarde van de *activiteit van het beschermen van erfgoed*.

Ook in die brede betekenis wordt de sociale waarde van erfgoed gethematiseerd in het erfgoeddomein. Bijvoorbeeld in de pleidooien om oorspronkelijke bewonersgroepen ook na renovatie van oude panden een plek te geven en gentrificatie door renovatie af te remmen. Bijvoorbeeld in de Van der Pekbuurt in Amsterdam-Noord dreigden door renovatie veel oorspronkelijke bewoners te worden 'weggerenoveerd'. Daarom is besloten de sociale woningbouw (gedeeltelijk) te behouden. Maar het voorbeeld laat zien dat erfgoedbehoud niet vanzelfsprekend samengaat met het behouden van sociale waarde, maar gewaardeerde sociale praktijken zelfs helemaal kan doen verdwijnen. Het is daarom belangrijk om de bestaande sociale waarde te benoemen als integraal onderdeel van de waarde van erfgoed.

Ook wordt in het hedendaagse erfgoedbehoud aandacht besteed aan de ideeën over de inrichting van de maatschappij die ten tijde van het bouwen in zwang waren, en die als het ware staan 'ingeschreven' in het erfgoed. Aan het erfgoed kunnen ook de sociale ideeën van die tijd nog worden afgelezen, zoals in de voormalige strafkolonie Veenhuizen, maar ook in 'post-65'-erfgoed als Lunetten. In onze terminologie gaat het daarbij niet om sociale waarde, maar om representatiewaarde. De manier waarop de strafkolonie of Lunetten is gebouwd, representeert een bepaalde periode van denken, een bepaalde cultuurhistorie. Dat is iets heel anders dan de vraag welke gewaardeerde sociale praktijken tegenwoordig aanwezig zijn. Beide waarden hebben ook totaal andere gevolgen voor de ruimtelijke interventie. Neem bijvoorbeeld buurtcentrum De Musketon in Lunetten. Voor het benadrukken van de representatiewaarde zouden de oorspronkelijke opzet en inrichting zo goed mogelijk behouden moeten worden, maar voor dat van de sociale waarde zou het gebouw juist moeten worden toegesneden op de huidige praktijken van de huidige (soms veranderde) populatie van de wijk.

Sociale waarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

Sociale waarde speelt een prominente rol in de ruimtelijke ordening en stedenbouw. In de ruimtelijke ordening bijvoorbeeld in het sturen op de samenstelling van de woningvoorraad. Vanaf het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw was het beleid gericht op een groter aandeel koopwoningen in de woningvoorraad. Dit beleid werd gestuurd door het idee dat eigendom een andere houding tegenover de woning en de eigen woonomgeving zou stimuleren. Met andere woorden: koophuizen zouden prettiger burens opleveren. Ook de grote programma's van stedelijke herstructurering in de jaren negentig en daarna waren gericht op het creëren van een andere sociale praktijk, namelijk het vergroten van de sociale veiligheid. Zo werd met de Rotterdamwet zelfs expliciet gestuurd op de sociale samenstelling van een aantal buurten. Maar ook elders was herstructurering bedoeld om met behulp van een nieuwe verhouding tussen koop en sociale huur de sociale samenstelling van wijken te veranderen. Het wegwerken van ongewenste sociale praktijken of het bevorderen van gewenste sociale praktijken was hiervan, expliciet of impliciet, één van de doelen.

Ook in de stedenbouw speelt het mogelijk maken van samenkomst en ontmoeten of juist vermijden een belangrijke rol. Allereerst in de programmering van een wijk, waarin gebouwen voor samenkomst voor sport, welzijn, vermaak, religie enzovoort nadrukkelijk hun plaats krijgen. Maar vooral ook in het ontwerp van de openbare ruimte: de straten, pleinen, parken. De structuur en vormgeving van de publieke, private en collectieve ruimte, en van de overgangen daartussen, zijn centrale thema's in de Nederlandse woningbouwtraditie (Bouma 2005). De overgangen krijgen in elke periode een andere vorm, van de woonerven in de jaren zeventig tot de hoven en parken in de Vinex-periode (Lörzing et al. 2006; Meier & Reijndorp 2010). In de laatste twee decennia is er steeds meer aandacht voor privatisering of parochialisering van de collectieve ruimte (Hamers et al. 2007), bijvoorbeeld wanneer woonblokken speciaal worden ontworpen voor een specifieke leefstijl, met collectieve binnenterreinen of dakterrassen waar bewoners elkaar kunnen ontmoeten, zoals wooncomplex Le Medi in de Rotterdamse wijk Bospolder-Tussendijken (Meier & Reijndorp 2010; PBL 2010).

Ook in de discussie over hoogbouw kan de vraag naar de sociale waarde worden opgeworpen. Welke sociale praktijken worden gestimuleerd door hoogbouw en hoe kunnen deze gebouwen bijdragen aan de levendigheid op straat? Neemt de anonimiteit toe wanneer bewoners via de ondergrondse garage het gebouw betreden en met de lift naar het eigen appartement gaat? Wat dragen deze exclusieve woonvormen bij aan de publieke ruimte van de stad?

Bij de renovatie van de Van der Pekbuurt in Amsterdam-Noord is ervoor gekozen om (naast de representatie en esthetische waarde) ook de sociale waarde van de buurt te waarborgen door de sociale woningbouw gedeeltelijk te behouden. [Foto: ANP]

Le Medi in Rotterdam is als stedenbouwkundig ensemble ontworpen met het oog op sociale waarde, namelijk het wonen rondom een binnenwereld: een plein met poorten waarop bewoners elkaar kunnen ontmoeten. [Foto: Ralph Kämena]

Samenvattend: de waarde van een ankerplaats

Sociale waarde refereert aan de relatie tussen 'ik', 'wij' en 'zij', aan de mogelijkheid om elkaar te ontmoeten en samen dingen te ondernemen, maar ook om elkaar te vermijden. Erfgoed is dikwijls een ankerplaats voor gewaardeerde sociale praktijken van de huidige bewoners. De verbinding tussen een praktijk en het erfgoed is meer dan uitgedrukt kan worden in identiteitswaarde, accommodatiewaarde en representatiewaarde. Het sociale weefsel is er vastgehecht en kan er niet zonder risico van worden losgemaakt.

Hiervoor zijn veel verschillende aspecten naar voren gekomen die een rol kunnen spelen bij het behouden of het creëren van sociale waarde bij een ruimtelijke ingreep. Veel erfgoed heeft hiertoe bijzondere kwaliteiten, denk bijvoorbeeld aan de traditionele bouwvorm van hofjes die een inspiratiebron vormen voor nieuwe vormen hiervan (Hamers et al. 2007), maar ook aan de tuinsteden uit de eerste helft van de twintigste eeuw, of woonwijken uit de wederopbouwperiode.

Sociale waarde krijgt veel aandacht in stedenbouw en ruimtelijke ordening, en ook in de erfgoedsector neemt deze waarde aan belang toe. Een valkuil is om de sociale waarde te beperken tot de waarde van erfgoedbehoud als activiteit. Erfgoedbehoud kan een van de gewaardeerde sociale praktijken zijn. Maar erfgoedbehoud kan ook gewaardeerde sociale praktijken om zeep helpen. Wat doet erfgoedbehoud met de samenstelling van een wijk? Wat doet een restauratie met de publieke toegankelijkheid van het erfgoed?

9 Verervingswaarde: 'Ik voel me hiervoor verantwoordelijk'

Mensen waarderen erfgoed omdat het aan hen is doorgegeven. Los van de vraag of ze het erfgoed om andere redenen waarderen, vinden ze dat het niet aan hen is om het te laten verdwijnen. Ze voelen zich verplicht om het als huidige generatie door te geven.

Het perspectief van 'plicht' is een heel ander perspectief op de waarde van erfgoed dan bij de waarden die we hiervoor bespraken. Bij plicht staat niet de eigen waardering voor het erfgoed op de voorgrond. Mensen kunnen vinden dat ze de plicht hebben om iets dat door voorgaande generaties is behouden, ook op hun beurt door te geven. Dat het niet aan hen is om het verloren te laten gaan, en zo voor latere generaties te beslissen, zelfs al weten ze niet wat die latere generaties ervan zullen vinden. Het erfgoed wijst dan op een groter verband dan dat van de huidige generatie die erover moet beslissen. De eigen mening over het erfgoed, of ervan kan worden genoten of er iets van kan worden geleerd, doet er even niet zoveel toe.

Het erfgoed kan zelfs een last zijn. Neem bijvoorbeeld de eigenaresse van een oud landhuis. Ze heeft zelf nauwelijks inkomen, terwijl de onderhoudslasten torenhoog zijn. Natuurmonumenten en andere stichtingen zijn niet geïnteresseerd het landhuis over te nemen. Het gebouw is niet bijzonder genoeg, er hoort nauwelijks grond bij, en ze geven daarom prioriteit aan ander erfgoed. Het landhuis heeft geen monumentenstatus, en als ze het verkoopt bestaat het gevaar dat het wordt gesloopt en er twee moderne woningen voor in plaats worden gebouwd. Met veel inventiviteit probeert ze het geld bijeen te sprokkelen, maar dat lukt alleen voor het allernoodzakelijkste onderhoud. Ze heeft veel stress en zorgen, het landhuis voelt als een last. Toch doet ze het huis niet aan iemand anders over. Aan het landhuis ontleent ze veel van haar identiteit (identiteitswaarde). Maar daarnaast speelt nog iets anders: ze voelt dat ze het niet kan maken. Ze heeft een verantwoordelijkheid die verder gaat dan haar eigen persoon, haar eigen identiteit. Daarom houdt ze vol.

Ook dit is een manier om erfgoed waardevol te vinden. Ook al geniet je niet van het erfgoed, je 'geniet' wellicht wel van het feit dat je je plicht doet; de verantwoordelijkheid is noodzakelijk voor het gevoel van eigenwaarde. In dit perspectief ligt de waarde van het erfgoed minder in de specifieke eigenschappen van het erfgoed zelf, als wel in existentiële overwegingen van de beschouwer over zijn/haar eigen plaats in de doorgaande lijn van de

geschiedenis.²⁶ Misschien komt deze manier van waarderen het duidelijkst tot uiting in het idee van Werelderfgoed: het idee is dat we het met zijn allen aan de aarde en haar bewoners uit het verleden, heden en de toekomst verschuldigd zijn om het te behouden.

Deze manier van waarderen wordt niet altijd als zodanig opgevoerd, maar wordt vaak met andere, meer analytisch geformuleerde waarderingen omkleed, zoals representatiewaarde of ontdekkingswaarde. Maar het is de vraag hoeveel motiveringskracht die andere waarden zouden hebben als niet verervingswaarde zou meespelen. Verervingswaarde uit zich eerder in emoties dan in argumenten. Waar argumenten over de representatiewaarde, collectiewaarde of ontdekkingswaarde misschien niet overtuigend zijn, kan een eigenaar of een groep actieve omwonenden zeggen: 'En toch...kan ik het niet over mijn hart verkrijgen dit verloren te laten gaan.'

Verervingswaarde ligt dicht aan tegen collectiewaarde. Toch ligt deze waarde in een heel andere sfeer van waardering, en impliceert ook een andere omgang met het erfgoed. Bij collectiewaarde draait het uiteindelijk om het beeld dat de samensteller van de collectie *zelf* over de collectie heeft, een beeld dat bestaat uit wensen, maar ook uit grenzen en praktische beperkingen. Bij verervingswaarde gaat het juist om het opschorten van de eigen mening. Het erfgoed is de incarnatie van de vraag: 'Heb je geen verantwoordelijkheid tegenover voorgaande en volgende generaties? Het erfgoed heeft *jou* nodig.' Verervingswaarde hoort thuis in de sfeer van gezagsverhoudingen.

Dit heeft ook gevolgen voor de manier waarop met het erfgoed wordt omgegaan. Bij collectiewaarde speelt mee dat er al genoeg 'exemplaren' van zijn. Uitgaande van de verervingswaarde kunnen mensen bereid zijn grote offers te brengen om ook dit ene stuk erfgoed te behouden.

Verervingswaarde in het domein van erfgoed

Verervingswaarde vormt de grondslag van de erfgoedsector. Een van de belangrijkste doelen is immers om het erfgoed te beschermen tegen een huidige generatie die meent dat het erfgoed niet zo waardevol is, gemeten naar al die andere waarden. Dan is het goed als er enkelen – experts, maar ook anderen – zijn die zich inzetten om het niet te laten verdwijnen. Omdat ze de waarde er wel van inzien, maar ook vanuit een algemeen voorzorgsprincipe. Dat is af te lezen aan de termen die voor de waarde worden gebruikt: erfgoed is 'onvervangbaar' of 'uniek'. Hiermee lijkt gezegd te worden: 'Pas op, als je het nu aantast is het voor altijd weg'.

---

²⁶ In hun studie van de economische waardering van erfgoed definieerden ook Koopmans et al. (2014) verervingswaarde apart. Voor hen gaat het om die waarde van erfgoed waarvan mensen niet direct zelf genieten, maar waarvan ze het (blijven) bestaan wel waarderen.

De leden van de meer dan 100 jaar oude wooncoöperatie Papaverhof in Den Haag hebben de lusten van wat eerdere generaties hebben opgebouwd, maar ook een verantwoordelijkheid om Papaverhof in goede staat aan volgende generaties door te geven. [Foto: Hollandse Hoogte]

Dit gebied tussen Amsterdam en Haarlem is in het verleden aangewezen als bufferzone om de openheid van het Hollandse landschap te bewaren. Los van de vraag naar de kwaliteit van het resulterende landschap, is het voor velen evident dat de openheid voor altijd verloren zal zijn als dit principe nu losgelaten zou worden. [Foto: Theo Baart]

Verervingswaarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

Verervingswaarde is niet iets wat speelt in de ruimtelijke ordening en stedenbouw. De Nederlandse planningstraditie is eerder gericht op vernieuwing, en op het creëren van ‘zuivere’ planconcepten die ‘kloppen’. Het discours van ruimtelijke ordening en stedenbouw is een taal van de toekomst: er wordt gepraat over ‘opgaven’, en er worden afschrijvings-termijnen gehanteerd voor alle bouwwerken die gemaakt worden, alsof ze afgebroken zouden kunnen worden als de opgave is vervuld.²⁷ De plicht om zaken vanuit het verleden door te geven, de continuïteit tussen verleden, heden en toekomst, wordt niet vaak aangehaald. Een uitzondering hierop vormt wellicht het discours rond biodiversiteit, habitat en ecosysteem. Hier gaat het werk aan een ‘natuuropgave’ samen met een appel om iets niet te vernietigen maar door te geven.

Samenvattend: de waarde van verantwoordelijkheid nemen

Het referentiepunt voor deze manier van waarden ligt niet zozeer in de kwaliteiten van het erfgoed zelf of de eigenschappen van een bepaalde collectie, maar in de eigen gevoelens van plicht. Uiteraard wil niemand iets behouden wat geen waarde zou hebben, maar toch is de kwaliteit van het erfgoed niet de basis van deze manier van waarden: het erfgoed is waardevol als mensen het gevoel hebben dat ze dit stuk erfgoed niet verloren mogen laten gaan, maar er goed voor moeten zorgen. Het concept van ‘rentmeesterschap’ drukt dit uit. Het is niet zo belangrijk wat de rentmeester er zelf van vindt, hij of zij zorgt er toch goed voor. De waarde ligt voor hem/haar in het grotere verband van de doorgaande generaties.

Juist op het punt van deze waarde zouden stedenbouw en ruimtelijke ordening kunnen leren van de erfgoedsector, namelijk als het gaat om de tijdspanne die in ogenschouw wordt genomen. In de praktijk worden de meeste bouwwerken immers niet voor een bepaalde afschrijvingsperiode gebouwd. De woningvoorraad van de toekomst staat er voor het grootste gedeelte nu al, en wat er nu nog bijgebouwd wordt, zal er in de verre toekomst grotendeels nog staan.

‘We bouwen nu het erfgoed van de toekomst’, zoals de ‘beweging voor Bouwcultuur’ (Ten Cate 2020) het zegt. De praktijk van herbestemming en transformatie laat zien dat dat niet alleen betekent dat er nu robuuste kwaliteit gebouwd moet worden. Het gaat niet altijd om consolidatie van het huidige gebouw in zijn huidige gebruik. Behoud van verervingswaarde wordt vaak ook lichter ingevuld, namelijk omkeerbaar, waarna ander, nieuw gebruik of zelfs het oude gebruik weer zou kunnen volgen. Een dergelijk idee van flexibiliteit, dat is ingegeven door de notie van de zeer lange termijn van het gebruik van een bouwwerk, is een invalshoek die in de stedenbouw en ruimtelijke ordening maar spaarzaam wordt gebruikt.

---

²⁷ Ook als deze termijnen alleen zijn bedoeld om realistische voorbereidingen te kunnen treffen voor renovatie, is het opvallend dat vanaf het begin al wordt gesproken over de mogelijkheid dat woningen over dertig jaar afgebroken zouden kunnen worden – wat in praktijk relatief zelden gebeurt.

10 Ontdekkingswaarde: ‘Wat zal ik daar allemaal tegenkomen?’

Mensen waarderen erfgoed omdat het onbekende inzichten en ervaringen kan opleveren. Het is voor hen waardevol door wat ze er nog niet over weten. Het is als het ware een uitnodiging voor het maken van een ontdekkingsreis. Erfgoed belooft een persoonlijk verrijkende ervaringen, het gevoel van avontuur of van trots zelf erachter te komen hoe iets zit. Bovendien biedt het erfgoed ook voor de wetenschap nog onbekende ontdekkingen.

Wie kent niet het spannende gevoel dat een oude bunker in de duinen oproept: wat zou er binnen zijn te zien? Of bij het betreden van een ruïne: wat zou zich in deze ruimtes hebben afgespeeld? Of bij het binnenlopen van een lang in onbruik geraakte fabriekshal: hoe zou het zijn geweest toen deze nog gebruikt werd? Of als je over een muur heen een verwilderde tuin ziet: wie heeft hier als laatste gewoond?

Erfgoed biedt aan het individu een ‘sprong’ van de huidige wereld naar andere, vreemde tijden en mensen. We zouden dit de romantische blik op erfgoed kunnen noemen. Erfgoedbescherming is niet voor niets opgekomen aan het eind van de negentiende eeuw, toen de romantiek haar stempel had gedrukt op de Europese cultuur. Erfgoed doet een belofte van ontsnapping uit het hier en nu. Het is een belofte van avontuur in andere plaatsen en tijden. Dit is misschien eerder de waardering van een leek dan van een professional. Maar het is zeker niet uit te sluiten dat ook een deel van de waardering van experts in het avontuurlijke gevoel van het ontdekken ligt.²⁸

---

²⁸ Interessant is dat in de confrontatie met het onbekende erfgoed ook een zekere educatieve rol speelt. Die educatieve functie ligt dan niet in het feit dat aan de hand van erfgoed een bepaalde cognitieve, inhoudelijke kennis gedoceerd kan worden (zie representatiewaarde), maar in het proces van *Bildung*. De ervaring van het zelf aangaan van nieuwe indrukken, het opnemen van kennis die anderen vóór jou zich wellicht al hebben toegeëigend maar die voor jou nieuw is, wordt op zichzelf gezien als een positief onderdeel van de ontwikkeling van kinderen en jongvolwassenen.

Archeologisch erfgoed ligt meestal onzichtbaar onder de grond, maar heeft een hoge ontdekkingswaarde. Het wordt vaak 'in situ' bewaard voor later wetenschappelijk onderzoek. Door het ook bovengronds aan te duiden, zoals hier op de plaats waar ooit een wachttoren heeft gestaan van de grenszone van de Romeinse Limes, wordt daarnaast de nieuwsgierigheid naar het onzichtbare geprikkeld. [Foto: RCE / T. Penders]

Ruïnes hebben een eigen aantrekkingskracht: die van het avontuur. Wie kent niet het spannende gevoel dat een oude bunker in de duinen oproept: hoe zou het daarbinnen zijn? [Foto: Beeldunie]

Het onafgesloten proces van verval geeft plekken als een verlaten spoorlijn of gebouw een speciaal soort ontdekkingswaarde, waar niet alleen zogenoemde urbexfotografen door gefascineerd zijn. [Foto: Wikimedia Commons]

Niet zelden wordt dit ‘avontuur’ min of meer klaargezet voor de bezoeker. Vroeger gebeurde dit soms door het erfgoed te reconstrueren. Tegenwoordig wordt geprobeerd de bezoeker de andere tijd te laten ervaren door middel van gekostumeerde acteurs, het naspelen van toernooien of het tonen van oude ambachten, het aanbieden van gerechten uit andere tijden, achtergrondgeluiden, het zelf aantrekken van een harnas, enzovoort. Het ‘avontuur’ wordt *gescrypt* vanuit een van tevoren vastgelegd verhaal waar de bezoeker kan instappen. Het is vooral een avontuur voor de mensen die het erfgoed nog nooit hebben bezocht of bij wie de ervaring alweer is gesleten.²⁹

Maar erfgoed kan ook op heel andere manieren zijn ontdekkingswaarde behouden dan door het ‘scripten’ van een avontuurlijke ervaring. Het patina van de stenen, de resten van een muur, de zichtbare ‘lagen’ van bouwperiodes, de verschillende stijlen van inrichtingen, ze leiden vanzelf al weg uit het heden. Een ruïne, een vervallen hotel of boerderij roepen vanzelf nieuwsgierigheid op naar lang vervlogen tijden en betekenissen. Daarvoor is het vaak niet eens nodig dat mensen de ruïne kunnen betreden en erin rond kunnen dwalen. Het overwoekerde fort van de waterlinie dat mysterieus aan de overkant ligt, of een landhuis waarvan door het dichte hek nog een glimp kan worden opgevangen kan al nieuwsgierigheid en fantasie oproepen. Ook ontoegankelijkheid kan op deze manier bijdragen aan de ontdekkingswaarde van erfgoed.

Als het gaat om de ontdekkingswaarde hoeft het verval zelfs niet per se te zijn gestopt. Het vervalproces zelf, de wetenschap dat het verval zich nog verder zal voltrekken en de natuur het langzaam zal overnemen, zonder te weten hoe en wanneer, kan extra nieuwsgierigheid en aandacht opwekken. De Australische socioloog Desilvey beschrijft in haar boek *Curated decay* (2017) hoe het laten vervallen een manier kan zijn om het erfgoed recht te doen, zelfs een manier om ‘ervoor te zorgen’.

---

²⁹ Het eerder genoemde voorbeeld van de Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche laat zien dat ook een ruïne ‘gescrypt’ kan zijn, in de zin dat al vastligt wat bezoekers daarin zouden moeten ‘ontdekken’.

Kasteel Radboud in Medemblik, dat gedeeltelijk werd gereconstrueerd opdat de bezoeker zich kan onderdompelen in een vervolmaakt beeld van de middeleeuwen. [Foto: Wikimedia Commons]

Zelfs in een 'post-65'-wijk als Lunetten wijzen bewoners ruimtelijke elementen aan die ze waarderen op een manier die meer te maken heeft met ontdekkingswaarde dan met (cultuurhistorische) representatiewaarde. Sommige bewoners kwalificeren het aangelegde groen expliciet als 'natuur', of als 'ondoordringbaar groen', en roemen de 'wilde soorten' die er voorkomen.³⁰ Op die manier lijkt in de beleving van de bewoners ook in de aangelegde nieuwbouwwijk een stuk 'onbegrensde' binnen te dringen.

Ontdekkingswaarde in het domein van erfgoed

In het erfgoeddomein is expliciet afstand genomen van het reconstrueren van erfgoed om een lang vervlogen tijdperk weer tot leven te wekken. Lang geleden waren erfgoedbehoud en -restauratie nog met nadruk gericht op een totaalbeleving van het verleden. De manier waarop Viollet-le-Duc het stadje Carcassonne of het kasteel Haut-Koenigsbourg reconstrueerde, of in eigen land de manier waarop slot Radboud in Medemblik is gereconstrueerd, zijn voorbeelden van een poging om de bezoeker zich even in de middeleeuwen te laten wanen, uit het hier en nu te ontsnappen en een andere wereld te laten ontdekken.³¹

³⁰ Zie de casus Lunetten in de achtergrondstudie bij dit essay (Tennekes et al. te verschijnen).

³¹ De reconstructiebenadering van Viollet-le-Duc stond overigens ook in de negentiende eeuw al tegenover die van de andere grondlegger van de monumentenzorg, John Ruskin. In zijn restauraties streefde Viollet-le-Duc naar homogeniteit van stijl, om het monument te 'verbeteren' of te 'voltooien'. Ruskin daarentegen stond op het standpunt dat het gebouw zo min mogelijk moest worden 'aangetast' door ingrepen van de restauratiearchitect. Verval en de tijd moesten afleesbaar blijven. Waar de benadering van Viollet-le-Duc lange tijd gangbaar was in de monumentenzorg, heeft ze nu plaatsgemaakt voor die van Ruskin. Restauratie gaat steeds meer om behoedzame verandering en het afleesbaar houden van de tijd.

In de meer wetenschappelijke benadering van nu worden een reconstructie en een vervolmaking van het beeld in de regel afgewezen, omdat die al snel historisch onjuist of in ieder geval onzeker blijken te zijn. Als er al een poging is gedaan om het verleden tot leven te wekken, gebeurt dat door middel van het ‘dagprogramma’ (de hiervoor genoemde acteurs, gerechten, geluiden enzovoort) en niet door reconstructie van het gebouw zelf. Bovendien wordt dit programma vooral gepresenteerd als educatief, dus vooral om de representatiewaarde van het erfgoed naar voren te halen. Het zou vooral iets zijn om van te leren, in plaats van om bij weg te dromen. Vaak is het programma ook expliciet gericht op kinderen, alsof alleen voor hen het bezoek aan erfgoed nog een ontdekkingstocht is. Dat zo’n dagprogramma (net als vroeger een reconstructie) een manier is om recht te doen aan de ontdekkingswaarde die ook volwassenen aan erfgoed toekennen, wordt zelden expliciet benoemd – wellicht is de erfgoedsector te zeer beducht voor disneyficatie van het erfgoed.

Belangrijker is dat er wel degelijk ook wordt ingespeeld op de ontdekkingswaarde van erfgoed, namelijk door de nadruk te leggen op de ‘gelaagdheid’ van het erfgoed. De sporen van een ander gebruik dan het huidige, van de verbouwingen en transformaties worden niet uitgeveegd maar zichtbaar gehouden. Soms letterlijk als een dwarsdoorsnede van lagen onder de grond. Maar er zijn veel andere manieren om recht te doen aan gelaagdheid. Zie het voorbeeld van de kunstwerken die de Romeinse Limes voor het geestesoog moeten oproepen.

In gelaagdheid ligt een aanknopingspunt voor de waardering voor het erfgoed als ontdekking. Die gelaagdheid maakt duidelijk dat er meer was en wellicht is dan nu zichtbaar is, en dit prikkelt de nieuwsgierigheid en de fantasie.

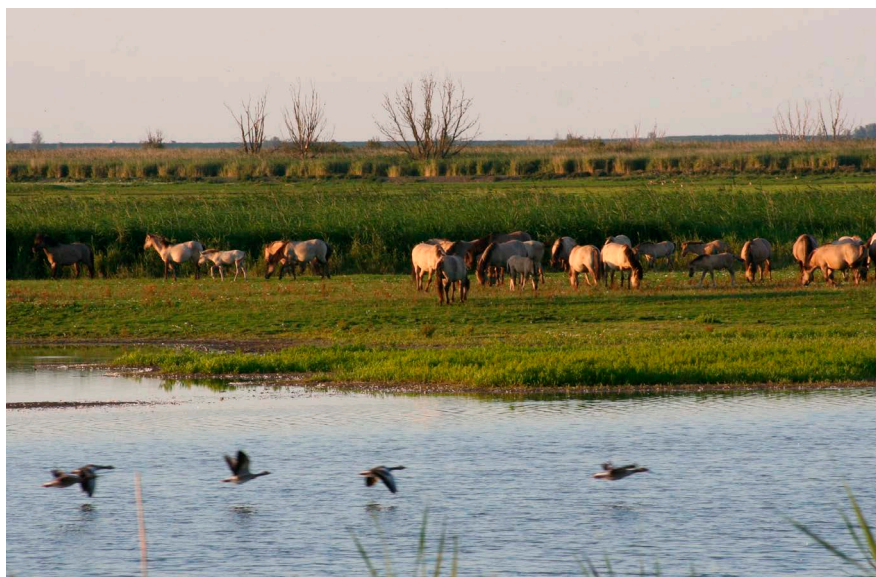
Ontdekkingswaarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

In het naoorlogse discours van stedenbouw en ruimtelijke ordening, dat sterk beïnvloed is door het modernisme, was er voor gelaagdheid traditioneel niet veel aandacht, laat staan voor verwildering. Dat is in de laatste decennia opgeschoven, bijvoorbeeld toen haven- en bedrijventerreinen werden herontwikkeld, en het bestaande erfgoed een diepere laag moest aanspreken. Het industrieel erfgoed op bijvoorbeeld het ENKA-terrein voegt een zekere ruigheid toe aan de nieuwbouw en moet een avontuurlijk karakter suggereren. Bestaande natuur wordt soms helemaal ingericht om (jonge) bezoekers een ontdekkingservaring te bieden (ravotbosjes, OERRR-bosjes van Staatsbosbeheer).

Speelbos Mastbos is ingericht op de ervaring van ontdekking. [Foto: Wikimedia Commons]

De Oostvaardersplassen is een gebied van spontane 'wilheid', maar er is discussie of men de natuur hier wel echt haar gang kan laten gaan. [Foto: Wikimedia Commons]

Ondanks een zekere waardering voor het onbekende in deze voorbeelden, is het toch opvallend dat deze onbekendheid sterk wordt ingeperkt. Het geheel wordt opgeknapt, ingericht, klaargezet. De overblijfselen van het verleden staan al snel in het teken van een voorbedacht verhaal, dat de plek populair moet maken (*placemaking*). Met andere woorden: de ervaring van ontdekking wordt gescript. De avontuurlijkheid van de ‘ruige’ fabrieks-terreinen is feitelijk toegesneden op een heel specifiek publiek, rijk aan (cultureel) kapitaal. Het kraken van de jaren tachtig, een vorm van wetteloosheid, is ingewisseld voor het regelarm bouwen in Oosterveld, waarvoor bewoners wel eerst een contract met de gemeente moeten afsluiten. *Terrains vague* en andere soorten rommelige gebieden die geen bedoeling of betekenis hebben maar gewoon ‘over’ zijn (Hamers 2006), zijn in hippe havenontwikkelingen of beleefbare bossen afwezig.

In de ruimtelijkeordeningsstrategie van Nederland wordt alles ingevuld, letterlijk met bebouwing, figuurlijk met betekenis, procesmatig met regels. De slogan van het Jaar van de ruimte 2015 ‘Wij maken Nederland’, zou als ondertitel kunnen hebben: ‘...en we laten niets ongemakkelijk.’

De plaats die ontdekkingswaarde krijgt in het natuurbeleid lijkt hierop een uitzondering. Er is een duidelijke trend om natuurgebieden zo te beheren dat de natuur geheel haar eigen gang kan gaan. Bij de Oostvaardersplassen bijvoorbeeld is de wildheid niet aangelegd en blijft het gebied ondoordringbaar. Toch laat de discussie rond het bijvoeren of afschieten van het wild in dit gebied zien hoe moeilijk het in Nederland wordt gevonden om te accepteren dat er gebieden zijn die geen menselijke activiteit, geen ‘maken’ behoeven om ze als waardevol te kunnen beleven (Verlouw 2018).

Erfgoed als bron van nuttige ontdekkingen

De waardering voor het ontdekken ligt echter ook nog in een heel andere sfeer dan die van het onbegrensde, namelijk de sfeer van verdeling en nut (zie ook tekstkader 10.1). Erfgoed is ook wetenschappelijk onderzoeksmateriaal dat nieuwe inzichten kan opleveren, het is een bron van kennis over het verleden, en het is duidelijk dat deze kennis niet af is. Ook als het erfgoed al eerder is onderzocht, blijft het onderzoeksmateriaal nieuwe ontdekkingen mogelijk maken. Hetzelfde erfgoed kan steeds opnieuw worden onderzocht, met nieuwe technieken en algemeen voortschrijdend inzicht van de historische wetenschap.

Erfgoed is waardevol door wat de onderzoeker er nog niet van weet, niet alleen vanwege de persoonlijke vreugde van de wetenschapper over een ontdekking, maar vanwege het toekomstige nut voor de maatschappij. Het onderzoeksmateriaal maakt het mogelijk de geschiedenis nog beter te doorgronden, en nog preciezer te weten wat er precies op die plek is gebeurd (respectievelijk representatiewaarde en identiteitswaarde). Meer in het algemeen wordt van een betere kennis over het verleden verwacht dat de huidige maatschappij daarmee beter, effectiever, efficiënter kan worden ingericht. Erfgoed wordt gebruikt als bron voor wetenschappelijke kennis die kan helpen het heden beter te begrijpen; oplossingen uit het verleden kunnen informatief zijn voor problemen van nu.

De doelstelling om erfgoed te behouden als een onderzoeksobject dat niet alleen nu, maar ook in de toekomst wetenschappelijke inzichten mogelijk maakt, is sterk verankerd in de erfgoedpraktijk (Van Emstede 2014). 'Bijzondere wetenschappelijke betekenis' is een expliciet criterium voor het aanwijzen van monumenten. Bij vergunningverlening en bij het verlenen van restauratiesubsidies wordt erop gelet dat de informatiewaarde van het object niet verloren gaat (RCE 2009). De mogelijkheden om de bouwhistorie af te kunnen blijven lezen, of om onderzoek te kunnen blijven doen naar de gebruikshistorie, moeten behouden blijven. Daarom wordt bij transformatie zorgvuldig gekeken naar behoud van historisch materiaal. Dat materiaal is daarbij heel letterlijk: de stenen, het hout, de verflagen, maar daarnaast ook de constructie, alles wat duidelijk maakt hoe het is gebouwd en verbouwd. Een bouw-historisch onderzoek is een van de belangrijkste onderdelen van de 'waardestelling' waarmee de waarde van erfgoed wordt bepaald alvorens een restauratie of herbestemming goed te keuren (Van Emstede 2014). Het is de bedoeling dat hiermee de ontdekkingswaarde in wetenschappelijke zin wordt veiliggesteld, voor nu en voor toekomstige generaties.

Deze nadruk op behoud van erfgoed als onderzoeksmateriaal kan gunstig uitpakken voor de identiteitswaarde. Wetenschappelijke ontdekkingen geven immers ook aanleiding tot nieuwe verhalen over het verleden van de plek. Erfgoedwetenschappers zijn zich vaak bewust van hun taak om hun inzichten met een niet-wetenschappelijk publiek te delen, en bij te dragen aan het verhaal van die plek. Het niet-aantasten van de gelaagdheid van het materiaal en de terughoudendheid ten opzichte van reconstructie zijn daarom niet alleen ingegeven vanuit het toekomstige nut van wetenschappelijke ontdekkingen. Daarnaast willen erfgoedwetenschappers de plek authentiek houden, die moet het 'echte' verhaal vertellen. Zelfs als reconstructie of vervolmaking van het architectonische beeld het historische materiaal fysiek niet zou aantasten, maar alleen maar een aanvulling met niet-historisch materiaal zou betekenen, kan het voor hen problematisch zijn dat er iets wordt voorgesteld wat 'niet echt' is en wat de ervaring van authenticiteit zou aantasten.

In de ruimtelijke ordening en stedenbouw wordt wetenschappelijke ontdekkingswaarde juist toegekend aan het omgekeerde van zorgvuldig behoud van het bestaande, namelijk aan nieuwbouw als experiment. Omdat planologen – zeker in de modernistische stroming die in Nederland invloedrijk is geweest – grote waarde hechten aan de empirische basis van planvorming waarmee zij de aansluiting tussen de behoeften van mensen en het aanbod willen waarborgen, is het idee dat ruimtelijke ordening en stedenbouw zelf een soort wetenschappelijk experiment zijn. Door iets eerst op kleine schaal te maken, kunnen planners beter begrijpen wat werkt om in de behoefte te voorzien, en het daarna op grote schaal elders toe te passen. Een voorbeeld van zo'n experiment is het programma 'Experimentele Woningbouw' uit de jaren zeventig (Barzilay et al. 2019). Tegenwoordig worden zulke experimenten vaak 'pilots' genoemd.

10.1 Sfeer van verdeling en nut

In dit essay is de waardering voor erfgoed in de sfeer van verdeling en nut vooral gebaseerd op het 'nut' van erfgoed en minder op argumenten van 'verdeling'. Weliswaar zijn er regelmatig discussies rond erfgoed die raken aan rechtvaardigheid, toegankelijkheid en billijkheid (zie hoofdstuk 14), maar dat betekent niet dat de waarde van het erfgoed ligt in de verdeling ervan; het is in dat geval juist de verdeling van de waarde die ter discussie staat. Erfgoed kan symbool staan voor onrechtvaardigheid (denk bijvoorbeeld aan koloniaal erfgoed), maar dan gaat het om representatiewaarde. Erfgoed kan al dan niet toegankelijk zijn voor groepen die er gebruik van willen maken, maar dat kan al benoemd worden in termen van sociale waarde. Officiële erkenning van erfgoed (bijvoorbeeld als monument) kan scheef verdeeld zijn over landsdelen, of bepaalde groeperingen in de samenleving kunnen onderbedeeld zijn in de collectie van officieel erkend erfgoed. Erfgoed kan geroofd zijn of toegeëigend. Maar ook dan ligt de waardering voor het erfgoed in andere waarden, zoals de identiteitswaarde, de esthetische waarde, enzovoort. Het feit dat het erfgoed vervolgens onrechtvaardig verdeeld, ontoegankelijk of toegeëigend is, is als het ware een 'tweede-ordewaardering' voor het erfgoed, het gaat over een als (on)rechtvaardig ervaren verdeling van gewaardeerd erfgoed over gebieden of groepen. Daarmee is de verdelingsvraag niet minder belangrijk, pregnant en actueel, maar dat is de reden dat er in ons lijstje niet zoiets als de 'verdelingswaarde' van erfgoed staat.

Samenvattend: de waarde van het ontdekken

Aan erfgoed valt heel wat te ontdekken, en mensen waarderen het juist ook omdat ze er niet alles van weten. Erfgoed biedt de belofte van een ervaring voorbij de huidige tijd, en voorbij de grens van de huidige kennis. Daarom komt deze manier van waardering voort uit de sfeer van het onbegrensde, want mensen waarderen de belofte dat deze grenzen kunnen worden overschreden.

Om de ontdekkingswaarde van het erfgoed te ontwikkelen kan enerzijds worden gekozen voor het 'klaarzetten' van een bepaald avontuur voor de bezoeker, anderzijds kan het erfgoed bewust worden gelaten voor wat het is, als een spoor van lang verleden tijden, zonder het mysterie in te vullen, en juist op die manier de fantasie prikkelen.

In de erfgoedsector is een romantische reconstructie en vervolmaking van het erfgoed al lang geen praktijk meer. Maar ontdekkingswaarde speelt wel degelijk een grote rol, vooral via het concept van 'gelaagdheid'. Het wordt belangrijk gevonden de verschillende lagen materiaal te behouden, omdat die een bron zijn voor (toekomstig) wetenschappelijk onderzoek, en er is een sterk bewustzijn dat hetzelfde erfgoed steeds weer nieuwe kennis – en nieuwe verhalen – kan opleveren. Deze gelaagdheid moet ook zichtbaar blijven, zo ervaart de bezoeker, ook zonder toelichting, de raadselachtigheid en vreemdheid die hem of haar de 'diepte' van de geschiedenis laten voelen. Zichtbare gelaagdheid fungeert zo als een 'grensobject' op de grens tussen de wetenschappelijke en de lekenwaardering voor erfgoed.

In de stedenbouw en ruimtelijke ordening is er veel minder aandacht voor ontdekkingswaarde. En voor zover die er is, wordt de ontdekkingswaarde vaak 'gescript': de plek moet een min of meer voorbedachte identiteit overbrengen op een voorbedachte doelgroep, en er is een voorbedacht gebruik (zoals het OERRR-bos waarin door kinderen geravot moet worden). Uitzondering hierop is het discours rond herstel van wilde natuur.

11 Accommodatie- waarde: ‘Prima geschikt voor ...’

Mensen waarderen erfgoed omdat het praktisch geschikt is voor een functie. Het heeft bepaalde fysieke eigenschappen die maken dat een bepaalde activiteit daar relatief effectief en efficiënt kan plaatsvinden. Die geschiktheid kan liggen in heel verschillende zaken: de hoeveelheid vierkante meters, de indeling van de ruimtes, de bereikbaarheid, de goede akoestiek, de ligging ten opzichte van een passantenstroom, enzovoort. Soms is het juist de flexibiliteit om gemakkelijk van functie te veranderen die erfgoed accommodatiewaarde geeft.

Bij de accommodatiewaarde is het onderscheid tussen ‘ruimte’ (*space*) en ‘plaats’ (*place*) relevant (zie Hamers et al. 2013). Bij ‘ruimte’ gaat het om de benadering van ruimte als ‘een volume’ of als ‘een gelokaliseerd punt’, een abstractie waarin/waarop een activiteit kan plaatsvinden. Dit wordt onderscheiden van ‘plaats’, als de concrete plek met een geschiedenis en betekenis (of zoals in de woorden van Vanclay et al. (2008): ‘*Place is space imbued with meaning*’). Het onderscheid tussen beide concepten is ideaaltypisch: er bestaat geen enkele ruimte zonder een beetje plaats en plaats is vanzelf altijd ook ruimte. Alle hiervoor beschreven leefomgevingswaarden gaan uit van erfgoed als plaats. De accommodatiewaarde van erfgoed ligt juist in zijn karakter als ruimte.

Erfgoed kan eigenschappen hebben die het bijzonder geschikt maakt voor bepaalde functies. Een oud landhuis heeft vaak een grote eetzaal waar voor een groot gezelschap diners gegeven kunnen worden; een kerk kan veel mensen huisvesten en heeft (soms) een akoestiek die geschikt is voor concerten; ‘post-65’-erfgoed heeft vaak praktische oplossingen voor parkeren dicht bij huis; industrieel erfgoed ligt vaak op locaties die goed bereikbaar zijn per auto of het openbaar vervoer en kan daarom handig gebruikt worden voor grotere samenkomsten zoals een conferentie. Deze geschiktheid kan objectief worden vastgesteld, maar een individuele bewoner die aangeeft dat hij of zij zo ‘prettig woont’, of het huis zo ‘praktisch ingedeeld’ vindt, kent ook net zo goed accommodatiewaarde toe.

Een lage accommodatiewaarde is vaak de reden dat erfgoed hoe dan ook leeg komt te staan. Voortzetting van het bestaande gebruik stelt eisen aan het gebouw waaraan het niet kan voldoen, en de gebruiker verhuist. Maar ook *behoud* van het erfgoed hoeft niet automatisch in een hoge accommodatiewaarde te resulteren. Neem het voorbeeld van het Olympisch Stadion: er is voor gekozen om het stadion geschikt te houden voor sportevenementen, en het wordt ook gebruikt voor atletiekoefeningen. Maar het voldeed niet aan de eisen voor

het EK-atletiek van 2016, zodat er alsnog 8.000 stoelen bijgeplaatst moesten worden (Wikipedia). De vraag is of de accommodatiewaarde na de restauratie hoog genoeg was.

Ook bij herbestemming kan de accommodatiewaarde problematisch zijn. Zie bijvoorbeeld de Westhal op het ENKA-terrein. Waarvoor zou deze enorme hal kunnen dienen?

Uiteindelijk is er een nieuwe functie gevonden, waarvoor juist deze grote volumes gunstig zijn. 'Experience centre De fietser' van fietsfabrikant Accell Groep maakt het voor klanten mogelijk fietsen te testen op een maar liefst halve kilometer lang testparcours.

Naast geschiktheid voor een bepaalde functie in termen van volume, locatie en indeling, kan de accommodatiewaarde van erfgoed ook hoog zijn omdat het *flexibeler* is dan andere accommodaties. Flexibiliteit betekent dat het makkelijk steeds andere functies kan herbergen (Boer 2017). Industrieel erfgoed bijvoorbeeld heeft vaak grote ononderbroken volumes, waar makkelijk nieuwe structuren ingebouwd kunnen worden voor nieuwe functies. Ook hebben oudere gebouwen die nog in dezelfde functie worden gebruikt vaak meer 'overmaat'. Nieuwe gebouwen zijn, meer dan oude, vaak heel specifiek geconstrueerd voor een bepaalde functie en zijn daarom moeilijker te veranderen (Bijlsma et al. 2017).

Om misverstanden te voorkomen: als we het hebben over accommodatiewaarde hebben we het niet over wat het erfgoed op de *markt voor accommodaties* waard is. De marktwaarde is altijd een *optelsom* van de accommodatiewaarde en andere waarden als esthetische waarde, representatiewaarde, enzovoort. Accommodatiewaarde is juist dat deel van de marktwaarde dat niet wordt gedekt door de waarden die het erfgoed als 'plaats' heeft.³²

Accommodatiewaarde in het domein van erfgoed

De accommodatiewaarde speelt in het discours van de erfgoedsector in de laatste decennia een steeds grotere rol met de toegenomen aandacht voor herbestemming en transformatie. De geschiktheid van het erfgoed voor andere, nieuwe functies is daarbij een belangrijk punt. Tegelijkertijd is er in het laatste decennium binnen de erfgoedsector ook veel aandacht geweest voor de marktwaarde van erfgoed (Janssen et al. 2014; Koster & Rouwendal 2017).³³ Zoals gezegd wordt daarmee een groter geheel aangeduid dan wat we hier bedoelen met accommodatiewaarde.

---

³² De dimensie ruimte-plaats wordt op deze manier niet bepaald door eerst het begrip 'ruimte' te nemen, en vervolgens betekenis 'toe te voegen' ('*space imbued with meaning*'), maar juist andersom: ruimte is wat overblijft als wordt geabstraheerd van de betekenis van een plek; ruimte is de restcategorie. Dit is een meer fenomenologische benadering, waarbij er niet een soort substraat wordt verondersteld van ruimte waar betekenis 'opgeplakt' kan worden, maar de beleefde werkelijkheid het empirische uitgangspunt is.

³³ Ook: ruilwaarde (Van Bers 2014: 41).

Het oude postkantoor van Utrecht is getransformeerd tot bibliotheek, waarvoor het een bijzonder geschikte ligging heeft. [Foto: Hollandse Hoogte]

Over het strand van Houten kan veel verteld worden – het is een oude zandafgraving, het is representatief voor bepaalde stedenbouwkundige opvattingen uit de jaren zeventig – maar het is ook gewoon een fijn groot strand, dicht bij voor de Houtenaren. [Foto: Like Bijlsma]

Accommodatiewaarde in het domein van stedenbouw en ruimtelijke ordening

Het vergroten van de accommodatiewaarde is voor de planoloog de corebusiness, ook daar kunnen we kort over zijn. Ruimtelijke volumes toesnijden op en toedelen aan een functie zonder ‘verspilling’ van ruimte, bereikbaarheid, praktische bruikbaarheid: het zijn precies deze dingen die centraal staan in de ruimtelijke ordening. Hoewel de planologie als discipline veel breder is, wordt haar adagium ‘de juiste functie op de juiste plek’ maar al te vaak verengd tot ‘het vinden van ruimte’. Bijvoorbeeld het vinden van ruimte voor 1 miljoen nieuwe woningen op goed bereikbare locaties, of het plaatsen van windmolens op plekken waar het vaak waait (zie Sijmons 2014).

In de stedenbouw krijgt de ‘plaatszijde’ meer aandacht dan in de ruimtelijke ordening, maar ook daar is het door opdrachtgevers gestelde programma van eisen ten aanzien van volume en bereikbaarheid (met andere woorden de gewenste accommodatiewaarde) de primaire randvoorwaarde.

Samenvattend: de waarde van praktische doelmatigheid

Accommodatiewaarde gaat over de mate waarin erfgoed als ruimte functioneel is voor een bepaalde activiteit. Het puur functioneel waarden van erfgoed hoort thuis in de sfeer van verdeling en nut. De waarde van het erfgoed ligt erin dat het ‘nuttig’ is. Niet omdat het in zichzelf ‘nut’ oplevert, maar omdat het een bepaalde activiteit huisvest die als nuttig gezien wordt, en wel op een effectieve of zelfs efficiënte manier.

In de praktijk van ruimtelijke ordening en stedenbouw is er een sterke nadruk op erfgoed als ‘ruimte’. Er is genoeg reden om hier kritiek op te hebben, maar het is juist belangrijk om in de dialoog de accommodatiewaarde van erfgoed te benoemen. Juist in de accommodatiewaarde van erfgoed ligt vaak het aanknopingspunt voor een meer integraal planproces. De accommodatiewaarde van het erfgoed is datgene wat kan worden ingebed in het grotere geheel van functies en locaties. Zo kan de accommodatiewaarde van erfgoed pijnlijke keuzes noodzakelijk maken, of juist nieuwe mogelijkheden ervoor openen. De accommodatiewaarde kan de doorslag geven in de keuzes voor investeringen in erfgoed door de overheid. Bijvoorbeeld omdat het ene erfgoed langs een in de omgevingsvisie vastgestelde regionale recreatiecorridor ligt, waar de overheid nieuwe fietsinfrastructuur plant, en het andere niet. Op dat moment telt niet alleen welk erfgoed de hoogste (cultuurhistorische) representatiewaarde of collectiewaarde heeft, maar juist ook de accommodatiewaarde.

12 Nog meer leefomgevingswaarden?

De acht leefomgevingswaarden die we in de voorgaande hoofdstukken hebben besproken, vormen het referentiekader waarmee we de diversiteit aan waarderingen voor erfgoed in de planvorming inzichtelijk hebben geprobeerd te maken. Maar zijn dit alle mogelijke (soorten van) waarderingen, of, anders geformuleerd, alle mogelijke 'kleuren van waardering' (zie figuur 3.2)? Nee! Is het mogelijk om bij preciezer kijken meer variatie in het 'kleurenspectrum' te onderscheiden? Uiteraard! Het is dan wel steeds de vraag of de nieuwe varianten als aparte kleuren benoemd worden, of alleen als tinten van bestaande kleuren.

In het deel van het spectrum dat hoort bij de sfeer van het onbegrensde past bijvoorbeeld naast ontdekkingswaarde ook *expressiewaarde*: de waardering voor de leefomgeving omdat die weinig beperkingen oplegt aan *wat mensen ook maar zouden willen*. Een plek waar iedereen zijn gang kan gaan, waar iedereen zich vrij kan ontplooien. 'Hier kan ik doen wat ik wil!' Dit is iets anders dan accommodatiewaarde: wat bij expressiewaarde wordt gewaardeerd is immers niet dat er iets *specifiek*s kan worden gedaan op die plek (bijvoorbeeld motorcrossen of een huis bouwen). De waardering schuilt juist in de vrijheid om er *alles* te kunnen doen, het feit dat iemand zelf kan bepalen wat er gebeurt ook al weet hij of zij nog niet wat.

De waardering voor dit soort onbegrensde wordt meestal niet met erfgoed geassocieerd. Bij erfgoed wordt eerder gedacht aan behoedzaamheid, respect en verwondering voor wat er is, zorgzaamheid, en ja, aan regels. Erfgoed wordt vaak geassocieerd met bemoeienis van anderen met wat daar wel en niet mag. Toch is dit een waarde die mensen aan hun leefomgeving kunnen hechten, en die de overheid ook ziet en honoreert, bijvoorbeeld door welstandsregels en andere regels tot een minimum te beperken. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in Almere-Oosterwold, waar bewoners met een minimum aan overheidsregulering zelf hun kavel kunnen bepalen en een woning kunnen bouwen, en een aantal publieke voorzieningen zelf moeten regelen. Het gaat hier om een sociaal-ruimtelijk experiment waarin bewoners tegelijkertijd terug- en vooruitgaan naar de avontuurlijke tijd van de pionier. Op een autarkische wijze en zonder de 'betuttelende' overheid produceert deze pionier een eigen woonomgeving.

Desondanks hebben we ervoor gekozen om expressiewaarde niet op te nemen als leefomgevingswaarde, omdat zij niet wordt geassocieerd met erfgoed en daarom niet naar voren is gekomen in onze gesprekken en casestudy's (zie ook Tennekes et al. te verschijnen).

Maar om de waardering voor de leefomgeving als geheel te beschrijven, zou deze waarde waarschijnlijk wel van pas komen.

Een ander voorbeeld waarover gediscussieerd kan worden is *contemplatiewaarde*.

Een veelgehoorde waardering voor erfgoed is dat je er tot rust kunt komen. Dat wordt niet alleen gezegd over plekken die speciaal daarvoor zijn gemaakt, zoals een binnenhof, een tuin of een kerk, maar ook over een landschap. 'Deze omgeving laat me tot mezelf komen'. Moet dit gezien worden als een 'gewone' accommodatiewaarde, met andere woorden als erfgoed dat geschikt is voor een bepaalde vooraf omschreven functie, namelijk 'het tot jezelf komen'? Of hoort contemplatiewaarde juist tot de sfeer van het onbegrensde: is het niet ook een reis naar het onbekende als mensen tot zichzelf willen inkeren? Is het een soort ontdekkingswaarde, in de zin dat het erfgoed mensen iets laat ontdekken wat ze voordien nog niet wisten? Kan het dan onder ontdekkingswaarde worden geschaard, ook als de ontdekking niet buiten maar in het innerlijk plaatsvindt? Wij hebben daar niet voor gekozen, maar wie dat wil, zou dit als aparte waarde kunnen benoemen.

Zo zijn er waarschijnlijk nog meer waarden te vinden die niet makkelijk in ons schema zijn onder te brengen. Dat is ook geen probleem. Het laat vooral zien dat de Waardenbenadering een heuristische benadering is, een manier van kijken die leert om meer te zien en te onderscheiden. Vervolgens moet er een balans worden gevonden tussen enerzijds het gevaar van te veel categorieën, waardoor het instrument praktisch minder nuttig wordt, en anderzijds dat van te weinig categorieën, waardoor belangrijke soorten waarderingen over het hoofd worden gezien.

13 Ruimte en erfgoed gaan *beide* over leefomgevingswaarde

De Waardenbenadering laat zien dat er fundamenteel verschillende manieren zijn om erfgoed te waarderen, en biedt daarmee ruimte voor een bredere blik op erfgoed dan een sectorale blik (cultuurhistorie, economie, planologie) of dan het expertoordeel. Het benoemen en bespreken van de brede waardering voor erfgoed kan daardoor helpen bij een meer integraal planproces. En dat is noodzakelijk, want de relatie tussen ‘erfgoed’ en ‘ruimte’ is al minstens twintig jaar in verandering. Beide sectoren krijgen steeds meer met elkaar te maken en gaan steeds meer op elkaar lijken.

Ten eerste betekent het uitdijen van het begrip ‘erfgoed’ (zie tekstkader 2.1), dat erfgoed bij ruimtelijke ontwikkelingen steeds vaker, en op steeds meer verschillende manieren in het geding kan zijn. Tegelijkertijd ligt in het ruimtelijkeordeningsbeleid van de laatste decennia de nadruk op binnenstedelijk bouwen en transformatie van bestaande gebouwen, in plaats van op nieuwbouw ‘in de wei’. Ook daardoor zal er bij een ruimtelijke ingreep vaker rekening moeten worden gehouden met de waarde van het bestaande. Neem bijvoorbeeld de wijken en gebouwen uit het ‘post-65’-tijdperk, zoals Lunetten. Als dit soort wijken als erfgoed worden beschouwd, gaat het over heel veel wijken in Nederland: in 2019 stamt 31 procent van de woningvoorraad uit de periode 1960-1980 (bron: BAG/ABF Combimonitor).³⁴ Tegelijk zijn dit ook de wijken waarop een belangrijk deel van de binnenstedelijke verdichtingsopgave wordt geprojecteerd, en waar een aanzienlijke verduurzamingsopgave aan gekoppeld is. De ruimtelijke plannen ten behoeve van de energietransitie en klimaatadaptie en demografische transitie, zijn allemaal plannen voor inpassing in bestaande landschappen en bestaand stedelijk gebied.³⁵

Ten tweede komen ‘erfgoed’ en ‘ruimte’ elkaar niet alleen vaker tegen, ook wordt de relatie tussen beide sectoren steeds minder als een conflict gezien. In het ‘traditionele’ conflictmodel werden erfgoedbehoud en ruimtelijke ontwikkeling als een ‘nulsomspel’ voorgesteld:

---

³⁴ Als de periode 1980-1990 wordt meegeteld (Lunetten is pas in de jaren tachtig voltooid), gaat het zelfs om 45 procent.

³⁵ De enorme verbreding van het erfgoedbegrip kan als een ‘verwatering’ worden gezien. Als alles erfgoed is, wat betekent het dan nog? Voor een meer integrale planvorming is het echter gunstig. Nogmaals: het gaat ons niet om de vraag waarom iets erfgoed moet worden genoemd en *daarom* waardevol zou zijn, maar om de vraag wat mensen waardevol vinden in de bestaande leefomgeving (die we daarom als erfgoed behandelen). Met andere woorden, het gaat ons niet om het ‘label’ erfgoed.

bescherming en ontwikkeling gaan ten koste van elkaar, winst voor het een betekent verlies voor het ander. In het conflictmodel leidt het maken van een afweging altijd tot een *compromis*.

Mede op basis van de *Nota Belvédère* (Ministerie van OCW 1999) en nota *Modernisering Monumentenzorg* (Ministerie van OCW 2009), is het huidige uitgangspunt van beleid dat behoud en ontwikkeling samengaan. Erfgoed wordt het best gewaarborgd als het wordt gebruikt, en het kan vaak alleen worden gebruikt als een nieuwe functie ervan kan bijdragen aan de exploitatie.

Het 'discours van verlies' dat lange tijd dominant was in het erfgoedbeleid, wordt vervangen door het 'discours van ontwikkeling' (Van Bers 2014; Janssen et al. 2014; Renes 2017). Het gaat minder om een strijd waarbij *zoveel mogelijk* van het erfgoed moet worden behouden. Maar om de vraag: als het getransformeerd wordt, *welke* waarden van het erfgoed zijn dan essentieel? Essentieel om overeind te houden, maar ook essentieel als inspiratie voor de transformatie zelf?

Deze afweging komt in het planproces op heel andere momenten naar voren dan in het conflictmodel het geval is. Niet aan het begin (bij de beschrijving en vastlegging van het erfgoed) en aan het eind (in de besluitvorming knopen doorhakken over of het wel of niet aangetast mag worden), maar juist in de fase van beleidsvorming en ontwerp (Rli 2017). Door het in een vroeg stadium eens te worden over welke kwaliteiten ontworpen gaan worden, zou optimalisatie beter mogelijk moeten zijn dan in een zuiver conflictmodel.

Door de acht leefomgevingswaarden als referentiekader te nemen, kunnen alle betrokkenen duidelijk maken over welke kwaliteit ze het hebben, zonder deze kwaliteit binnen het eigen domein te trekken en daarmee een claim te leggen op een exclusieve expertise. Slechts enkele waarden worden bijna exclusief in één domein gehanteerd (collectiewaarde, verervingswaarde), maar de meeste soorten van waardering hebben beide sectoren in fundamenteel opzicht met elkaar gemeen.

Voor een dergelijk integraal gesprek is het belangrijk dat de planner het erfgoed niet (langer) ziet als 'obstakel' in de ontwikkeling, maar als kans voor het creëren van leefomgevingskwaliteit. Andersom vergt een dergelijk gesprek ook van de erfgoedbeschermer een ruim perspectief op wat ruimtelijke ordening is. Ruimtelijke ordening kan niet worden vereenzelvigd met alleen 'het oplossen van bepaalde opgaven', denk aan de verduurzamingsopgave, de woningbouwopgave, of de opgave van economische groei of van klimaatadaptatie. Ruimtelijke ordening gaat niet alleen over 'ingrepen' die erfgoed potentieel bedreigen. Zij gaat net zo goed over het waarborgen van kwaliteit van de leefomgeving, en heeft een eigenstandige visie hierop. De sectoren 'erfgoed' en 'ruimte' hebben dus beide een visie op wat een 'goede' leefomgevingskwaliteit is. Integrale planvorming draait om een dialoog tussen twee visies op kwaliteit, en niet om een compromis tussen 'opgaven oplossen' en 'behoud'.

14 Een transparant debat over waarden

De toenadering tussen erfgoed en ruimte vindt plaats binnen de context van een steeds grotere burgerbetrokkenheid. Burgers mogen meer meespreken over wat erfgoed is, en nemen steeds vaker zelf initiatieven voor erfgoedbehoud (RCE 2020). Een grotere burgerbetrokkenheid bevordert een integraal planproces, omdat burgers vaak geen sectoraal of disciplinair perspectief hebben, maar erfgoed beschouwen binnen het geheel van hun leefomgeving.

Een grotere betrokkenheid van burgers betekent niet dat planvorming voor een ruimtelijke ingreep gemakkelijker wordt. De veelstemmigheid neemt toe, mensen kennen verschillende waarden toe aan het erfgoed, of formuleren dezelfde waarde op uiteenlopende manieren. Juist dan kan het referentiekader met de acht leefomgevingswaarden fungeren als een 'kapstok' om de verschillende meningen te duiden. Daarmee kunnen conflicten niet vermeden worden. Verschillen in waardering zullen blijven, zowel in het soort waardering als in de mate van.

Dat erfgoed conflicterende waarderingen oproept, wordt steeds duidelijker naarmate de stem van Nederlanders met een migratieachtergrond en van nieuwkomers doordringt in het debat. Juist in een pluriforme samenleving zijn er weinig verhalen die door iedereen worden gedeeld. Dit heeft gevolgen voor bijvoorbeeld de identiteitswaarde van het erfgoed.

Ten eerste omdat het verhaal dat het erfgoed 'vertelt' lang niet altijd beleefd wordt als relevant voor de eigen identiteit, ook niet als het in geuren en kleuren wordt verteld of 'uitegelegd'. Ten tweede in de gevallen waarin het traditionele verhaal over het erfgoed wordt ervaren als een voortzetting van verhoudingen van onderdrukking, uitbuiting of marginalisering. Bijvoorbeeld als het gaat om erfgoed dat ooit is bekostigd uit slavernij. Er is dan grote behoefte om deze verhalen te herschrijven of er nieuwe verhalen naast te zetten. Ten derde kan er sprake zijn van een pijnlijk ontbreken van (gebouwd) erfgoed dat het verhaal van een bepaalde sociaal-culturele groep – en dat van hun ouders en voorouders – wél vertelt. Omdat het nooit op een monumentenlijst terecht is gekomen, niet wordt beschermd of is afgebroken. Of omdat het er nooit is geweest, aangezien een gemarginaliseerde groep niets kon opbouwen en weinig sporen kon achterlaten.

Met andere woorden: erfgoed roept verschillende waarderingen op, en het is begrijpelijk dat dit aanleiding geeft tot conflict en emoties (Rana et al. 2017). De vraag is wat daarmee gedaan wordt. Bij een ruimtelijke ingreep waarbij erfgoed in het geding is, kunnen betrokkenen proberen te hameren op de kwaliteiten van wat er nieuw gebouwd wordt of

wordt gerestaureerd, alleen maar om de verschillen in waardering voor het bestaande niet de boventoon te laten voeren. Wij pleiten er juist voor om deze verschillen in waardering voor het bestaande zo goed mogelijk te benoemen, zodat overeenkomsten en verschillen helder worden. Niet alleen omdat elke manier van waardering een mogelijke ontwikkelingsrichting in zich bergt, die gebruikt kan worden voor het uiteindelijke ontwerp.

Ook wanneer dat niet het geval is, en veel soorten waarderingswijzen in de loop van de besluitvorming het onderspit zullen delven, is het toch belangrijk ze eerst naar boven te halen. Wij denken dat een transparante afweging die een pijnlijke uitkomst heeft maar waarin serieus aandacht aan alle soorten waarderingswijzen wordt besteed, minder pijnlijk is dan niet gehoord worden.

15 Leefomgevings- waarden bespreken in het planproces

Hoe kan het referentiekader concreet worden ingezet in het planproces? Hoe kan het fungeren als een hulpmiddel voor een dialoog bij het opstellen van een omgevingsvisie, of bij een geplande ruimtelijke ingreep? Het referentiekader kan helpen bij het *ontdekken*, het *benoemen*, en het *ontwerpen* van waarden die betrokkenen hechten aan hun leefomgeving. Het kan helpen om deze waarden *in te brengen in het planproces* en om een *afweging* tussen waarden te maken.³⁶

Waarden ontdekken

Wie de waarde van het bestaande voor het voetlicht wil brengen, moet keuzes maken over de manier waarop hij/zij waarden wil gaan verzamelen en onderzoeken. In dit essay willen we een lans breken voor het daarbij betrekken van de Waardenbenadering als heuristiek, dat wil zeggen als een methode om tot nieuwe kennis te komen. De Waardenbenadering geeft een idee van wat mensen zouden kunnen gaan vinden. Met deze benadering in het achterhoofd, kan het onderzoek naar waardering van erfgoed anders worden opgezet. Welke bronnen (documenten, respondenten) worden bijvoorbeeld gebruikt om de representatiewaarde te kunnen vinden, welke om de identiteitswaarde of sociale waarde te ontdekken?

Daarvoor is het bijvoorbeeld belangrijk om te weten hoe huidige bewoners het erfgoed gebruiken en waarderen. Daarbij wordt idealiter niet alleen naar 'objectieve' waarden gezocht en ook niet alleen naar de mening van experts gevraagd. Evenmin zou alleen moeten worden gekeken naar hoe het erfgoed door mensen vroeger werd gebruikt en gewaardeerd, omdat het immers niet alleen gaat over de representatie van een bepaalde (voorbij) historische cultuur, maar ook over de waarden die afhangen van de mensen voor wie het erfgoed nu hun leefomgeving is.

Ook wanneer het niet wenselijk of mogelijk is alle soorten leefomgevingswaarden van erfgoed te onderzoeken, kan de Waardenbenadering helpen om deze keuze bewust te maken. Daarbij moet expliciet worden gemaakt welke soorten waardering in het onderzoek niet naar voren kunnen komen.

---

³⁶ Op de PBL-[themasite Erfgoed als leefomgevingskwaliteit](#) wordt hier uitvoeriger op ingegaan.

Figuur 15.1

Groepering van uitspraken naar leefomgevingswaarden

Bron: PBL

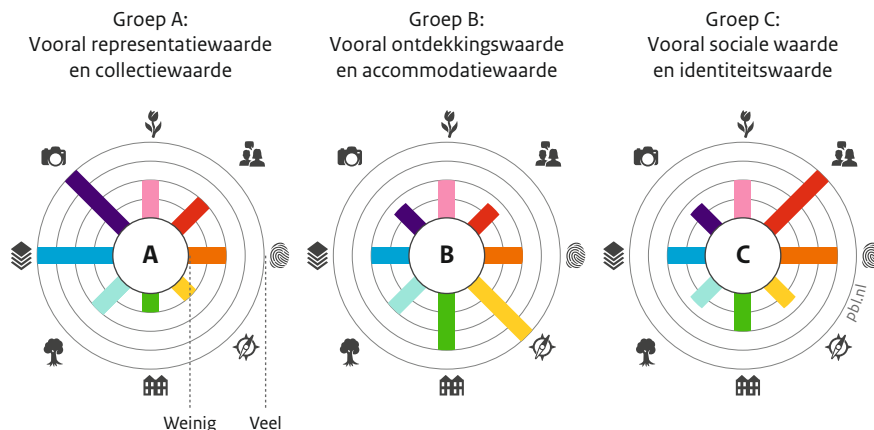
Waarden benoemen

Het referentiekader biedt een kapstok om de waarderingen die in het onderzoek verzameld zijn aan op te hangen, om ze te bundelen, te sorteren. Als bijvoorbeeld is besloten om de betekenis van het erfgoed voor gebruikers te onderzoeken door hun verhalen over het erfgoed te verzamelen, is het vervolgens de vraag hoe die verhalen te gaan analyseren. Welke dingen zijn interessant of opvallend? Hoe kan worden uitgemaakt of het ene verhaal van bewoners lijkt op het ene en niet op het andere? Dit kunnen onderzoekers en beleidsmakers uiteraard intuïtief doen, maar de Waardenbenadering biedt een kader om het systematisch te doen.³⁷ Door naar de verzamelde data te kijken met de vraag in het achterhoofd welke waarderingen gaan over de representatiewaarde, de esthetische waarde, de sociale waarde, enzovoort. Uiteraard zullen de respondenten (zowel experts als leken) niet 'onze' terminologie gebruiken, maar is het aan de onderzoeker om de uitgesproken waarderingen binnen het referentiekader te 'sorteren' (figuur 15.1).

³⁷ Vanzelfsprekend net als andere conceptuele kaders over waarden.

Figuur 15.2

Verschillende groepen

Bron: PBL

Door de acht leefomgevingswaarden als analysekader te gebruiken, komen andere breuklijnen tussen waarderingen aan het licht dan wanneer wordt gekeken naar disciplinaire achtergrond (bijvoorbeeld cultuurhistorisch versus economisch) of naar het verschil tussen experts en leken. De Waardenbenadering maakt onderscheid tussen soorten waarderingen, niet tussen soorten waardeerders. Het kan heel goed zijn dat een econoom vooral de marktpotentie van de representatiewaarde van het erfgoed inziet en daarin overeenkomt met een cultuurhistoricus A, maar daarin verschilt van de bewoners die samen met cultuurhistoricus B vooral de sociale waarde belangrijk vinden. Welke groepen in het proces nu eigenlijk tegenover elkaar staan, wordt benoemd in termen van wat ze waardevol vinden.

Deze groepen met een bepaalde voorkeur kunnen illustratief in kaart worden gebracht, bijvoorbeeld door middel van diagrammen die weergeven welke (combinatie van) waarden een bepaalde groep belangrijk vindt (figuur 15.2).

Maar de respondenten kunnen niet alleen verschillende waarden aan erfgoed hechten, zij kunnen die waardering ook met verschillende fysieke aspecten (plekken, gebouwen, ensemble, wegenstructuur, gevels, uitzicht, bosschage, ornamenten, enzovoort) van de leefomgeving in verband brengen. Welke aspecten zijn belangrijk voor wie? Erfgoedexperts en bewoners vinden wellicht andere aspecten belangrijk. De waardering in kaart brengen betekent daarom niet alleen dat onderzoekers beschrijven hóe de fysieke elementen worden gewaardeerd, maar ook wélke verschillende fysieke aspecten worden gewaardeerd. Als respondenten bijvoorbeeld benoemen dat ze het 'groen in de wijk' waarderen, hoeft het hierbij niet alleen te gaan om een esthetische ervaring, maar kan de waardering ook gestoeld kan op het groen in de wijk als ontmoetingsplek of juist als plek om alleen te zijn. Of dat de waardering is gebaseerd op een ervaring van het groen als 'wilde natuur' en

daarmee eerder in de sfeer van het onbegrensde ligt. Dit brengt ook weer andere ruimtelijke aspecten in beeld: niet alleen het ‘netjes bijgehouden’ groen, maar ook de ondoordringbaarheid van het groen kan belangrijk zijn voor de waardering.

Het referentiekader kan zo helpen om scherper voor ogen te krijgen welke fysiek-ruimtelijke aspecten de randvoorwaarden vormen voor een bepaalde waardering van betrokkenen.

Waarden inbrengen in het planproces

Planprocessen zijn er in soorten en maten, maar in elk soort planproces zijn er momenten waarop het nuttig is de brede waardering voor het bestaande in te brengen. Bij het opstellen van een omgevingsvisie is er een grotere scope en relatief veel tijd voor de voorbereiding. Bij een concreet ontwikkelingsproject is daarentegen weer veel duidelijker welke bewoners, omwonenden en gebruikers betrokken moeten worden. De waardering voor het bestaande kan op heel verschillende manieren in het planproces worden ingebracht: bijvoorbeeld via een verslag van onderzoek, op inspraakavonden, of door middel van interactief ontwerp (zie verderop).

De Waardenbenadering kan niet alleen helpen bij de interpretatie van de waarderingszaken zoals die naar voren worden gebracht, maar maakt ook duidelijk welke waarden juist niet worden genoemd. Het kan zijn dat deze simpelweg geen rol spelen, maar het kan ook een aanwijzing zijn dat bepaalde (groepen) betrokkenen niet aan het woord zijn gekomen. Misschien hebben zij in het planproces geen kans gehad om deel te nemen, maar het kan ook zijn dat de onderzoeksmethode zoals die in het planproces wordt gebruikt een bias vertoont (zie tekstkader 15.1). Schuilt er in het plan, de procedure of in de praktijk wellicht ongewild een blinde vlek voor bepaalde (soorten) waarden?

15.1 Bias in methoden

Een vertekening of bias in de methode betekent dat bepaalde waarden in het onderzoek niet tot uitdrukking kunnen komen of dat het belang ervan systematisch verkeerd wordt ingeschat; wellicht geheel ongewild, maar in ieder geval zonder dat het expliciet wordt gemaakt. Van Ernstede (2014) onderzocht bijvoorbeeld hoe het instrument van ‘waardestelling’ zich in de loop van decennia in de erfgoedsector heeft ontwikkeld. Uit dat onderzoek blijkt dat er in het discours binnen de sector inmiddels wel een brede opvatting van erfgoed wordt gehanteerd waar ook sociaal-maatschappelijke waarden onderdeel van uitmaken, maar dat deze waarden niet zijn verankerd in de waardestelling als procedure. De historische ontwikkeling van het instrument ‘waardestelling’ moet worden gezien als een effect van de professionalisering van de bouw- en architectuurhistorische disciplines, en van de wens om een overtuigend ‘cultuurhistorisch’ argument aan te kunnen voeren in de strijd om het behoud. De nadruk op een wetenschappelijke onderzoeksopzet en objectieve waarderingscriteria laat echter weinig ruimte voor andere aspecten van

waardering, zoals esthetische waarde en identiteitswaarde, omdat deze te subjectief zouden zijn.

Ook in een publicatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over de waardering in de Nederlandse monumentenzorg (zie Van Bers 2014) wordt gesteld dat de waarde van erfgoed in de professionele erfgoedzorg vooral wordt gedefinieerd in een bepaald soort waarden – in termen van ons referentiekader gaat het om representatiewaarde, collectiewaarde en (wetenschappelijke) ontdekkingswaarde – en andere soorten waarden (nog) weinig aan bod komen. De ratificering van het Verdrag van Faro is voor de Rijksdienst aanleiding om te kijken hoe die brede definitie waarin ook sociale waarde wordt meegenomen kan doorwerken in de praktijk, bijvoorbeeld in de procedures voor waardering.

In de planologie doet zich overigens net zo goed een bias voor in de analyses, maar dan eerder in de richting van accommodatiewaarde. De methodieken zijn immers vooral gericht op het bestuderen van mobiliteit, kwantitatieve in plaats van kwalitatieve behoefte aan vierkante meters, voorzieningenplanning, passantenstromen en dergelijke.

Waarden ontwerpen

In elk ontwerp, of het nu een kaart voor een omgevingsvisie is, een plan met een stedenbouwkundig programma, of een tekening voor een concreet ontwikkelingsproject, zit onvermijdelijk een keuze, namelijk de keuze om bepaalde waarden sterker tot uitdrukking te laten komen dan andere (zie ook Bos-De Vos 2020). Voor een goede planvorming is het belangrijk dat deze keuze transparant is. Het referentiekader met leefomgevingswaarden kan worden gebruikt om mogelijke opties voor een ruimtelijke ingreep te ontwerpen, waarbij verschillende waarden in verschillende mate worden gehonoreerd.

Een ontwerp is daarbij niet alleen het eindproduct van een bepaald keuzeproces, maar ondersteunt zelf het gesprek dat nodig is om die keuze te maken. Ontwerpen gaat niet alleen om het uiteindelijk vastleggen van keuzes voor of tegen bepaalde leefomgevingswaarden in een plan, maar is juist essentieel voor de dialoog tijdens het proces.

Door de fysieke aspecten die een rol spelen in de waardering een plek te geven in het ontwerp, worden abstracte keuzes voor bepaalde waarden en tegen andere aanschouwelijk gemaakt. Betrokkenen kunnen bezien of ze een leefomgevingswaarde missen, maar ze kunnen zich net zo goed door een ontwerp ervan laten overtuigen dat wat zij belangrijk vinden, op een nieuwe of andere manier kan terugkomen. In het gesprek over verschillende (schets)ontwerpen kunnen argumenten worden uitgewisseld, aanpassingen voorgesteld, en nieuwe combinaties worden uitgetoetst.

Figuur 15.3

Alternatieve ontwerpen De Geelders

Cultuurbos

Belevingsbos

Collectief bos

Bron: Feddes/Olthof/PBL

Een dergelijk gesprek kan bijvoorbeeld aan de hand van alternatieve schetsontwerpen plaatsvinden, ontwerpen waarin niet is gezocht naar een optimale combinatie van leefomgevingswaarden, maar juist heel verschillende leefomgevingswaarden zijn uitvergroot. Een voorbeeld hiervan is te zien in figuur 15.3, naar aanleiding van ons onderzoek in natuurgebied De Geelders. Op basis van een enquête onder betrokkenen bij dit gebied over hun waardering zijn drie scenario's ontwikkeld, waarin bepaalde leefomgevingswaarden dominant aanwezig zijn. In scenario 'Cultuurbos' zijn dat representatiewaarde en collectiewaarde, in scenario 'Belevingsbos' is dat ontdekkingswaarde, en in scenario 'Collectief bos' sociale waarde. Vervolgens is met de betrokkenen besproken wat hen in een bepaald ontwerp aansprak en wat ze misten. Op die manier verkregen we inzicht in hun waardering

én de fysieke aspecten die daarin een rol spelen (zie voor een uitgebreide bespreking van deze casus Tennekes et al. te verschijnen).

In dit voorbeeld zijn de verschillen tussen de leefomgevingswaarden uitvergroet. Maar er kan ook voor worden gekozen om ontwerpen te maken die juist uitgaan van verschillende combinaties van alle gewenste leefomgevingswaarden samen. Dan gaat het gesprek bijvoorbeeld over de vraag welke combinatie het meest optimaal is, het meest onderlinge synergie geeft of de meeste baten en de minste kosten oplevert.

Waarden afwegen

De afweging welke leefomgevingswaarden in het plan meer tot ontwikkeling moeten komen dan andere is geen eenmalige beslissing op het eind van het planproces. Tijdens het hele planproces zijn er momenten van afweging: op het moment dat de gemeente beslist om een plan of initiatief in behandeling te nemen, op het moment dat er een keuze moet worden gemaakt welke experts en leken worden betrokken bij de planvorming, bij de keuzes omtrent dataverzameling, bij het ontwerpen van planalternatieven, enzovoort.

Het referentiekader helpt daarbij om transparant te maken wat tegen wat wordt afgewogen in termen van leefomgevingswaarden. Het kader is integraal, in de zin dat het niet gaat om de afweging tussen verschillende sectorale belangen of tussen de objectieve en subjectieve meningen. Daarnaast helpt het om beleidsalternatieven te ontwerpen vóórdat die ter besluitvorming worden voorgelegd.

Ten slotte kan het referentiekader ook worden gebruikt om de effecten van een plan in beeld te brengen. Bepaalde leefomgevingswaarden zullen erdoor worden versterkt, andere verzwakt. Omdat duidelijk is welke fysieke aspecten in het ontwerp voorwaardelijk zijn voor een bepaalde waardering, kunnen de gevolgen van een keuze voor een bepaalde waarde beter worden overzien. Ontwerp A, met bijvoorbeeld de nadruk op representatiewaarde en accommodatiewaarde, vraagt fysieke aspecten U,W,V, en ontwerp B, met bijvoorbeeld de nadruk op sociale en ontdekkingswaarde, vraagt fysieke aspecten X,Y,Z. Zo kunnen de effecten van een keuze voor een waarde een stuk concreter worden gemaakt. Hoeveel van deze aspecten? Waar? Voor wie? Dit kan ook een aanknopingspunt vormen voor het in beeld brengen van de maatschappelijke kosten en baten van de keuze voor een bepaald ontwerp (RCE 2009; Tennekes et al. te verschijnen).

De beslissing hoe de afweging uitvalt blijft een politieke keuze. De Waardenbenadering kan helpen deze keuze te beschrijven en transparant te maken. En leidt hopelijk tot veel goede en mooie gesprekken.

Nawoord

Dit essay is een van de producten van het PBL-onderzoeksproject 'Waardering voor erfgoed in de leefomgeving'. In het achtergrondrapport bij dit essay (zie Tennekes et al. te verschijnen) geven we een verantwoording voor de gevolgde methode. In dat rapport gaan we ook dieper in op de voor dit onderzoek uitgevoerde casestudy's van een wijk (Utrecht-Lunetten), een landschap (De Geelders bij Boxtel in het Groene Woud) en van een gebouw (Sint Antonius Abtkerk in Volkel). Bovendien bespreken we in dat rapport hoe het referentiekader helpt om erfgoed beter in te bedden in de methode van de maatschappelijke kosten-batenanalyse.

Op de [PBL-themasite Erfgoed als leefomgevingskwaliteit](#) gaan we verder in op het ontdekken, benoemen, ontwerpen, inbrengen en afwegen van waarden in het planproces.

Referenties

- Abrahamse, J.E. Evert (2019). Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk. Het ontwerp van woonwijken in Nederland en de zoektocht naar identiteit. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Alewijn, N. et al. (2018). PICH Country Report The Netherlands. Delft: Delft University of Technology.
- Asseldonk, N. van, F. Tissink & M. Almekinders (2018) 'Er is geen toen zonder nu'.
Zie: https://www.reinwardt.ahk.nl/media/rwa/docs/Publicaties/publicatie_erisgeentoen-zondernu_web.pdf (30 oktober 2020).
- Barzilay, M., R. Ferwerda & A. Blom (2019). Predicaat Experimentele Woningbouw 1968-1980. Rotterdam: NAIo10 uitgevers.
- Bers, M. van (2014). Eenheid in Verscheidenheid, een zoektocht naar een integrale cultuur-historische waardestelling van het materiële erfgoed. Amersfoort: RCE.
- Bijlsma, L., J. Tennekes & H. van der Linden (2017). 'Maatschappelijk vastgoed als gedeelde plek. Kansen en bedreigingen voor de buurtfunctie van basisscholen en woonzorggebouwen'. Ruimte en maatschappij 9(2): 26-52.
- Boer, J. (2017). 'Transformeren vanuit de kracht van de wijk'. ROMagazine 35(5): 24-26.
- Bos-De Vos, M. (2020). 'A framework for designing for divergent values'. In Brisbane.
- Bouchenaki, M. (2003). 'The interdependency of the tangible and the intangible cultural heritage'. Conferentiebijdrage op het ICOMOS 14th General assembly and scientific symposium in Victoria Falls, Zimbabwe.
- Bouma, T. (2005). Atlas van het Hollandse bouwblok. Bussum: Uitgeverij Thoth.
- Brugman, S. (2018). De Meerwaarde van meewaarderen. Een onderzoek naar de meerwaarde van het betrekken van niet-experts bij het waarderen van cultuurhistorisch erfgoed in de ontwikkeling van een gebied. Groningen: RUG. Masterscriptie.
- Buitelaar, E., F. Schilder, L. Bijlsma & J. Bellaard (2014). De waarde van stijl. Een prijsanalyse van historiserende bouwstijlen. Den Haag/Amsterdam: PBL/ASRE.
- Buunk, W.W. (2017). 'Informatieblad Morele sferen en waarden'. Zie: <http://waardenbenadering.nl/wp-content/uploads/2017/06/Informatieblad-II-Morele-Sferen-Waarden-v1.0-20170512.pdf> (7 maart 2022).
- Buunk, W.W. & L.M.C. van der Weide (2012). Het politieke landschap van de ruimtelijke ordening en gebiedsontwikkeling. Zwolle: Windesheim. Zie: https://www.narcis.nl/publication/RecordID/oa:hbokennisbank.nl:sharekit_windesheim%3A0ai%3Aasurfsharekit.nl%3A12657906-58f3-492d-8777-6d0548085f8c.
- Coeterier, J.F. (1997). Een meetinstrument voor de belevingswaarde van landschappen. Wageningen: DLO-Startin centrum.
- Council of Europe (2005). Explanatory report to the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. Faro.
- Daalhuizen, F. F. van Dam, M. Piek & N. Sorel (2008). Plattelandsontwikkelingen en de gevolgen voor het landschap. Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/Nai Uitgevers.

- Davenport, M.A. & D.H. Anderson (2005). 'Getting From Sense of Place to Place-Based Management: An Interpretive Investigation of Place Meanings and Perceptions of Landscape Change'. *Society & Natural Resources* 18(7): 625-41.
- Derksen, W. et al. (2007). *Staat van de ruimte 2007*. Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau.
- Desilvey, C. (2017). *Curated Decay, heritage beyond saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Devine-Wright, P. & Y. Howes (2010). 'Disruption to Place Attachment and the Protection of Restorative Environments: A Wind Energy Case Study'. *Journal of Environmental Psychology* 30(3): 271-80.
- Duivesteijn, A. (2001). 'Wonen is leven'. *Holland regionaal historisch tijdschrift* 33(2): 65-71.
- Emstede, C.I.C. van (2014). *Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009*. Delft University of Technology, Faculty of Architecture and the Built Environment.
- Es, E. van, G. van der Graaff & L. Voerman (2020). *Post 65 gebedshuizen. Kerken, moskeeën, synagogen en tempels in Nederland 1966-2019*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Es, E. van & L. Voerman (2018). 'Stadsvernieuwing in Stroomversnelling, over interimsaldo-regeling 1977-1985': 86.
- Europese ministers voor cultuur (2018). *Verklaring van Davos 2018. Naar een kwalitatief hoogstaande Baukultur voor Europa*. Davos.
- Gietema, S. et al. (2018). *Creëren van maatschappelijke meerwaarde*. Den Haag: Platform 31. Zie: https://www.platform31.nl/uploads/media_item/media_item/100/63/Magazine_Creeren_van_maatschappelijke_meerwaarde-1516894729.pdf (7 maart 2022).
- Haidt, J. & J. Graham (2007). 'When Morality Opposes Justice: Conservatives Have Moral Intuitions that Liberals may not recognize'. *Social Justice Research* 20(1): 98-116.
- Haidt J. & S. Kesebir (2010). Morality. In: S. Fiske, G. Lindzey & D. Gilbert (eds.), *Handbook of social psychology*: 797-832. Hoboken (NJ): Wiley.
- Hamers, D. (2006). *Niemandland*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Hamers, D., K. Nabielek, S. Schluchter & M. van Middelkoop (2007). *Afgeschermd woondomeinen in Nederland*. Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/Nai Uitgevers.
- Hamers, D., L. Bijlsma & A. van Hoorn (2013). *Planobjectivering. Een nieuw instrument voor de ruimtelijke analyse van stedelijke projecten in aanvulling op de maatschappelijke kosten-batenanalyse*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Zie: https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/PBL_2013_Planobjectivering_882.pdf (12 november 2020).
- Hermans, R., J. Kolen & H. Renes (2015). *Landscape biografies*. Amsterdam: AUP.
- Holweg, J. (2017). 'Terug in de tijd met ecooloog Bert Maes. Studenten wijzigen plannen van de gemeente voor Lunetten'. *De Utrechtse Internet Courant*. Zie: <https://www.duic.nl/algemeen/terug-de-tijd-met-ecoloog-bert-maes/> (7 december 2020).
- Hoogstraten, D. van (2013). *Monumenten van Wederopbouw in Nederland 1940-1965*. Rotterdam: NAIo10 uitgevers.
- Hooimeijer, P., H.J.J. Kroon & J. Luttik (2001). *Kwaliteit in meervoud*. Gouda: Habiforum.

- Horlings, L.G. (2016). 'Connecting people to place: sustainable place-shaping practices as transformative power'. *Current Opinion in Environmental Sustainability* 20: 32-40.
- Janssen, J. (2018). 'Behoud in meervoud'. Gepresenteerd bij Agentschap onroerend erfgoed.
- Janssen, J. E. Luiten, H. Renes & J. Rouwendal (2014). *Karakterschetsen, nationale onderzoeksagenda erfgoed en ruimte*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Jorgensen, B.S. & R.C. Stedman (2006). 'A Comparative Analysis of Predictors of Sense of Place Dimensions: Attachment to, Dependence on, and Identification with Lakeshore Properties'. *Journal of Environmental Management* 79(3): 316-27.
- Kamphuis, A. (2022). 'Waarom we ook de zachte waarde van infrastructuur serieus moeten nemen'. *Gebiedsontwikkeling.nu*. Zie: <http://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/waarom-we-ook-de-zachte-waarde-van-infrastructuur-serieus-moeten-nemen/> (7 maart 2022).
- Koopmans, C., G. Marlet, R. Ponds, T. Smits, J. Poort, J. Prins & C. van Woerkens (2014). *Baten van monumentenzorg*. Amsterdam: SEO economisch onderzoek.
- Koster, H.R.A. & J. Rouwendal (2017). 'Historic Amenities and Housing Externalities: Evidence from the Netherlands'. *The Economic Journal* 127(605): F396-420.
- Lörzing, H., W. Klemm, M. van Leeuwen & S. Soekimin (2006). *Vinex! Een morfologische verkenning*. Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijke Planbureau/ Nai Uitgevers.
- Loulanski, T. (2006). 'Revising the Concept for Cultural Heritage: The Argument for a Functional Approach'. *International Journal of Cultural Property* 13: 207-33.
- Massey, D. (2005). *For space*. London: Sage.
- Meier, S. & A. Reijndorp (2010). *Themawijk. Wonen op een verzonnen plek*. Bussum: Thoth.
- Ministerie van BZK (2020). *Uitvoeringsagenda Nationale Omgevingsvisie 2021-2024*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Ministerie van IenM (2012). *35 iconen van de ruimtelijke ordening in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- Ministerie van OCW (1999). *Nota Belvédère. Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van OCW (2009). *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Ministerie van OCW (2018). *Erfgoed telt, de betekenis van erfgoed voor de samenleving*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Neefjes, J. & H. Bleuming (2017). *Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Rana, J., M. Willemsen & H.C. Dibbits (2017). 'Moved by the tears of others: emotion networking in the heritage sphere'. *International Journal of Heritage Studies* 23(10): 977-88.
- PBL (2010). *De staat van de ruimte 2010: deerschikking van stedelijk Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Rapport, A. (1990). *The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication Approach*. Tucson: University of Arizona Press.
- RCE (2009). *Samenvatting handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zie: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/>

goed.nl/binaries/cultureelerfgoed/documenten/publicaties/2021/01/01/essay-erfgoed-en-democratische-vernieuwing/Erfgoed+en+democratische+vernieuwing.pdf.

Zonneveld, W. & F. Verwest (2005). Tussen droom en retoriek. De conceptualisering van ruimte in de Nederlandse planning. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau. Zie: https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/Tussen_droom_en_retoriek.pdf (13 november 2020).

Planbureau voor de Leefomgeving

Postadres:
Postbus 30314
2500 GH Den Haag

www.pbl.nl
[@leefomgeving](https://twitter.com/leefomgeving)

2022